

BJÄRKA-SÄBY
OCH DESS ÄGARE

AF
HOLGER ROSMAN.

DEL 2

INNEHÅLL

	Sid.
Förkortningar	10
Förord och källor	11
Kap. IV. Fem generationer av släkten Natt och Dag (omkr. 1661-1701)	15
1. Släkten	17
2. Johan Månsson	27
3. Måns Johansson	35
4. Nils Månsson och Karin Gyllenstierna	53
5. Nils Nilsson	66
6. Per Nilsson och Sofia Stenbock	77
7. Gårdsförvaltning och lefnadsförhållanden	103
Kap. V. Carl Persson och hans fordringsägare (omkr. 1661-1701)	121
1. Tidsläget	123
2. Ungdomsöden och statstjänster	130
3. Herre till sju sätesgårdar	140
4. Giftermål och familjeförhållanden	154
5. Ekonomiska svårigheter	163
6. Skulder till banken	173
7. Tvister med släktingar	181
8. _ Gustaf Koskulls pretentioner	189
9. Slutet och slutuppgörelserna	197
10. Gårdsförvaltning och lefnadsförhållanden	207
Kap. VI. Germund Cederhielm och hans arftagare (omkr. 1694-1766)	223
1. Släkten	225
2. Ämbetsmannen	230
3. Skaparen af jordagods	239
4. Vitterlekaren och samlaren	251
5. Familjens hufvudman	259
6. Eric Cederhielm	270
7. Två landsflyktiga söner	283
8. Tvisten om kyrkobygget i W	293
9. Arfsuppgörelserna och änkegrävinnan	304
10. Gårdsförvaltning och lefnadsförhållanden	314

Bilagor:

- A. Måns Johanssons jordagods
- B. Afkastningen af Sofia Stenbocks gårdar
- C. Utgårdarnas afkastning på Cederhelms tid

ILLUSTRATIONER

N:r

1. Nils Sigridssons sigill	20
2. Kalmar slott 1611	30
3. Johan Månssons sigill	33
4. Jöns Knutssons sigill	33
5. Erik Turessons sigill	33
6. Måns Johanssons morgongåfvobref	37
7. Måns Johanssons sigill och namnteckning	43
8. Bro i Kind på 1600-talet	48
9. Utdrag ur jordabok för Säby	55
10. Ivar Ivarsson d. y's grafsten	57
11. Anteckning af Margareta Grip	63
12. Nils Nilssons sigill och namnteckning	67
13. Nils Nilssons och Anna Gyltas grafsten	73
14. Sigrid Erikdotters sigill och namnteckning	75
15. Per Nilssons sigill och namnteckning	79
16. Per Nilsson vid 23 år	81
17. Gamla slottet vid Bjärka-Säby	83
18. Brita Grips sigill och namnteckning	84
19. Sofia Stenbock vid 22 år	86
20. Per Nilsson vid 49 år	88
21. Sofia Stenbock vid 30 år	89
22. Sofia Stenbocks sigill och namnteckning	93
23. Gustaf Bonde, porträtt	96
24. Anna Persdotter, porträtt	97
25. Spisel från gamla slottet	104
26. Måns Johanssons gårdar i Wist, karta	110
27. Sofia Stenbocks gårdar i Wist, karta	111
28. Årtal i gamla slottet	120
29. Carl Perssons namnteckning och sigill	132
30. Carl Persson Natt och Dag, porträtt	137
31. Carl X Gustafs liktåg	139
32. Egenhändigt bref af Carl Persson	143
33. Gustaf Persson Natt och Dag, porträtt	148
34. Benedicta Posses namnteckning och sigill	156
35. Linköpings domkyrka 1600-talet	161
36. Beata Sparres namnteckning och sigill	177
37. Bernhard von Liewen, porträtt	184
38. Gustaf Koskulls namnteckning	190
39. Christina Carlsdotters namnteckning	191

40.	Riksbankens sigill	205
41.	Säbykomplexet och dess upplösning, karta	209
42.	Kvarnarnas läge vid Skorpa-fallet, karta	215
43.	Ornament å. Benedicta Posses kista	222
44.45.	Germund Cederhielms namnteckning med adligt och friherrligt sigill	231
46.	Germund Cederhielm, porträtt	237
47.48.	Sturefors före och efter ombyggnaden	244
49.	Egenhändigt bref af Germund Cederhielm	257
50.	Josias Cederhielm, porträtt	261
51.	Anna Maria Lewenhaupt, porträtt	264
52.	Eric Cederhielm, porträtt	273
53.	Eric Cederhielms namnteckning och sigill	275
54.	Eric Cederhielm, porträtt	280
55.	Carl Gustaf Cederhielms namnteckning	287
56.	Mauritz Cederhielms namnteckning	291
57.	Christina Piper, porträtt	299
58.59.	Wist kyrka, exteriör och interiör	302
60.	Titelblad till likpredikan	306
61.	Ebba Natt och Dags namnteckning och sigill	310
62.	Anna Maria Lewenhaupts namnteckning och sigill	313
63.	Säbykomplexet, karta	317
64.	Gårdsområdet kring Säby, karta	319
65.	Skälstorpsfallet med byggnadsrester	323
66.67.	Flyglarna vid gamla slottet	326
68.	Bronsbeslag å Germund Cederhielms kista	330
69.	Karta öfver Säby I685	373

FÖRKORTNINGAR

- RA. = Riksarkivet, Stockholm.
 KA. = Kammararkivet, Stockholm.
 RB. = Riksbankens arkiv, Stockholm.
 KB. = Kungl. biblioteket, Stockholm.
 Vitt. Ak. = Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens samlingar
 (Statens histor.
 museum), Stockholm.
 VLA. = Vadstena landsarkiv.
 ULA. = Upsala landsarkiv.
 UB. = Upsala universitets bibliotek.
 Svea = Svea hofrätts arkiv, Riksarkivet.
 Göta = Göta hofrätts arkiv, Jönköping.
 Link. Bibl. eller Link. = Linköpings stiftsbibliotek.
 Link. Domk. = Linköpings domkapitels arkiv.
 Mem = v. Saltzas arkiv å Sunnerå, Ryssby.
 Sturefors = Bielkeska arkivet å Sturefors.
 Eriksberg = Bondeska arkivet å Eriksberg.
 Trolleholm = Trolle-Bondeska arkivet å Trolleholm.
 Skokloster, Säfstaholm, Vik = arkiv från dessa gårdar, förv. i Riksarkivet.
 B 280 = Ups. univ. bibl., bunt B 280.
 C 6 = Riksarkivet, Biographica bunt C 6 (Cederhielm).
 F 151, 152 etc. = Ups. univ. bibl., bunt F 151, 152 etc.
 N 2 d = Riksarkivet, Biographica bunt N 2 d (Natt och Dag).
 S 103 = Ups. univ. bibl., bunt S 103.
 X 240 N = Ups. univ. bibl., bunt X 240 Natt och Dag.
 X 255 ab = Ups. univ. bibl., bunt X 255 ab.
 Ced. fört. = en af Germund Carl Cederhielm upprättad förteckning öfver
 handlingar
 å Säby, Ups. univ. bibl., bunt S 103.

FÖRORD OCH KÄLLOR

DE MEDLEMMAR AF SLÄKTEN NATT OCH DAG, HVILKAS öden här skola skildras, hafva icke gjort några djupare ingrepp i vårt lands historia. De två äldsta hafva visserligen varit riksråd och tillhört de i politiken på sin tid ledande kretsarna, men de öfriga däremot hafva knappast låtit tala om sig i det offentliga lifvet. Inom ramen för deras historia finnas ej heller i öfrigt några märkligare händelser att förtälja, utan har deras lefnad i all hvardaglighet förflutit. Den medlem af släkten Cederhielm, som behandlas i här föreliggande band, har varit en mera bemärkt man, men äfven om honom gäller delvis detsamma som om hans företrädare på Säby herregård. En beskrifning öfver ägarnes lefnadslopp kan därför svårligen lämna nya bidrag till vår politiska historia. För den ekonomiska och sociala historien däremot bör det vara af värde att få en fortlöpande sammanställning af mångsidiga data rörande en herregård och dess ägare under så betydelsefulla perioder som de ifrågavarande. De tidsbilder som lämnas, exempelvis vid skildringen af ett lifsöde under reduktionstiden, torde också kunna påräkna ett allmännare intresse, samtidigt med att de rikhaltiga, ur förstahandskällor hämtade uppgifterna om en mängd gårdar och personer lämna nytt material åt vår topografiska och personhistoriska forskning.

De omskrifna personerna eller deras egendomar ha icke hitintills varit behandlade i litteraturen. Det enda på modern forskning grundade arbetet rörande släkten Natt och Dag är den i Schlegel-Klingspors Ättartaflor under släkten Sture införda redogörelsen för släktens äldre generationer till midten af 1600-talet. Eljes påträffas blott i historiska handböcker enstaka uppgifter om de släktmedlemmar, som gjort några insatser i det politiska lifvet. Om de vittra medlemmarna af släkten Cederhielm förekomma i litteraturhistoriska arbeten en del data och reflexioner. I Ridderstads Östergötlands historia beröras vissa händelser i dessa trakter, liksom antydningar om gårdarnas öden återfinnas i geografiska arbeten

af äldre eller yngre datum, Widegrens och Broocmans beskrifningar öfver Östergötland, m. fl. Men i allt väsentligt är marken för forskningen fullkomligt obruten.

Under den tid, hvarom här är fråga, framväxer efter hand det historiska källmaterialet till allt större omfattning, ägnadt att gifva en rikare belysning åt företeelserna än under medeltiden varit fallet. Huru värdefullt detta än i och för sig är, så kringskar det å andra sidan möjligheterna för materialets fullständiga behärskande, såsom redan framhållits i källöfversikten till Band I. I de många serierna af aktstycken är det synnerligen svårt att finna sig tillrätta, då endast ett fåtal handlingar äro i arkiven vederbörligen förtecknade och än färre äro af trycket utgifna.

Bland tryckta källor, som för arbetet kommit till användning, kunna - utom de stora serierna af »handlingar», som åberopas i Band I -- nämnas Konung Gustaf den förstes registratur, som är tryckt för åren 1523-1560 med värdefulla register i hvarje band, Svenska Riksreiclets protokoll 1621-1656, Svenska Rlksclagsakter 1521-1597 och 1719-1734 samt Ridderskapets och Adelns protokoll 1627-1755. En del skriftserier, utgifna af Stiernman, Modée, Loenbom, Lagerbring, Fryxell m. fl. kunna också anföras bland det granskade materialet, fastän de endast undantagsvis gifvit något utbyte. Det stoff, som dessa skriftserier lämnat till skildringen, är emellertid obetydligt i jämförelse med det som hämtats direkt ur arkivens gömmor.

De otryckta delarna af det i Riksarkivet förvarade riksregistraturet hafva icke gjorts till föremål för någon systematisk granskning, då hänvisning till Säbyägarnes efter år 1560 jämförelsevis fåtaliga förbindelser med statsmakterna lättare kunnat erhållas från annat håll. Likaså har endast ringa anledning funnits att genomse de otryckta reidsprotokollen. Högsta domstolens eller jnstitierevisionens arkiv har utnyttjats, i den mån det genom register kunnat öfverskådas, liksom också Svea hofrats till Riksarkivet öfverlämnade arkiv. I förekommande fall hafva uppgifter hämtats ur riksclagshandlingarna i Riksarkivet liksom ur de centrala ånønbetsverkens skrivelser till Kungl. Majzt eller verkens egna arkiv, hvilka numera i flertalet fall till Riksarkivet öfverlämnats. Lanrlshöfolingarnas skrivelser till Kungl. Majtt, som börja med år 1634, hafva gifvetvis för en lokal historia sin särskilda betydelse.

Lättare än dylika efter administrativa synpunkter ordnade serier har samlingen Bíograjbhíca i Riksarkivet kunnat för arbetet tillgodogöras. Samlingen, som består af strödda handlingar, urplockade ur olika administrativa serier och tämligen godtyckligt inordnade på vissa personers namn, har gifvit flera värdefulla upplysningar. Särskildt kan nämnas bunt N 2 d, hvars handlingar delvis synas här-

stamma från det gamla Säby-arkivet - kanske inkomna i Riksarkivet samtidigt med några pergamentsbref, hvilka bevisligen tillhört en af den siste Cederhielms arftagare. Af samma typ som Biographica är serien Topographica, där enstaka handlingar äro ordnade efter län, härader och socknar.

Af stor betydelse för ett arbete af föreliggande slag äro de till Riksarkivet öfverlåtna eller därstädes deponerade privatarkivert, hvilka för närvarande torde uppgå till något hundratal. Då flertalet af dessa äro förtecknade, med register öfver brefskrifvare, äro de tämligen lätthandterliga för personhistoriska studier. Särskildt hafva uppgifter återfunnits i arkiven från Stifstaliolm (Bonde) och Vik (V. Liewen), men äfven samlingarna från Titlö (Oxenstierna), Leckö (De la Gardie), Skokloster (Wrangel och Brahe) jämte ett flertal mindre samlingar hafva gifvit ett godt utbyte.

Ett synnerligen värdefullt material för godshistorien lämna de i Kammararkivet eller i Karnrriarkollegiets arkiv förvarade jordaböckerna och räkenskaperna, som begynna vid Gustaf Vasas tid, samt alla därstädes befintliga handlingar af mångskiftande slag, som beröra det ekonomiska lifvet under gångna århundraden. I den mån Kammararkivets samlingar genom förteckningar kunnat öfverblickas hafva de i stor utsträckning anlitats. För jordförvaltningen hafva också handlingar i Lamltmäteristyrelsens arkiv varit synnerligen belysande, då under senare delen af 1600-talet kartor börjat upprättas för de trakter, om hvilka här är fråga.

Bland centrala ämbetsarkiv i Stockholm kunna föröfrigt nämnas Krigsarkivet och Riksbarikeiis arkiv, hvilka utnyttjats i den mån vederbörande personer haft kontakt med dessa grenar af statsförvaltningen. I Ridderhasarkivet hafva riksdagshandlingar och genealogiska samlingar benäget ställts till förfogande, hvarjämte Kartgl. bibliotekets handskriftsamlingar och Vitterhetsakademiens arkiv, med dess anteckningar från kyrkor och andra minnesmärken, i rätt stor utsträckning anlitats. .

De ämbetsarkiv utom Stockholm, som framförallt kommit till användning, äro Göta hofrätts arkiv i Jönköping samt hiiradsrätterias arkiv, som för Östergötlands vidkommande förvaras i Vadstena. Länsstyrelsens arkiv, som delvis kvarstannat i Linköping, delvis öfverlämnats till Vadstena, framträder på 1600-talet med en del värdefulla handlingar rörande skattläggningar m. m. Domkagbitlets arkiv, som förvaras i Linköping, har granskats i hvad det rör Wist socken och därvid gifvit ett värdefullt utbyte. Vid denna tid framträda också kyrkoarkivert med sina födelse-, död- och vigselböcker, som begynna på 1600-talet, samt åtskilliga skrivelser och räkenskaper ~ för Östergötlands vidkommande mestadels förvarade i Vadstena landsarkiv. Näst Riksarkivet har Upsala universitetets bibliotek lämnat det mesta

stoffet för ifrågavarande tidsperiod. De skildrade personerna och orterna beröras i många af de stora samlingarna därstädes - Palm-skölds, Westins, Nordins m. fl. - men viktigast är, att det gamla Säbyarkivet hamnat i Universitetsbiblioteket. Beklagligtvis är det numera icke sammanhållet, utan splittradt på flera serier, hvadan ingen möjlighet funnits att beakta alla från Säby härstammande handlingar. Det är därför mer än sannolikt att flera för ämnet synnerligen belysande handlingar finnas bevarade utan att ha kunnat påträffas. Det för gårdshistorien mest värdefulla förvaras i serien S (Geografi), där buntan S 103 speciellt rör Säby. I serien X (Genealogi och biografi) äro särskildt buntarna X 255 ab (Cederhielm) och X 240 (flera släkter) beaktade, i samlingen B (Juridik) buntan B 280 och i samlingen F (Sveriges historia efter 1697) buntarna F 151-155, som innehålla hufvuddelen af Cederhielmarnas brevväxling. I Lunds universitetsbiblioteks handskriftsamlingar hafva också flera värdefulla upplysningar påträffats, liksom i Linköpings stiftsbibliotek, där delar af det gamla Brokinds-arkivet hamnat vid sidan om Erik Benzelius' och andra lärde mäns brevväxlingar. Slutligen kunna nämnas några ännu å herregårdar förvarade arkiv, som för arbetet fått tillgodogöras. Å Bjärka-Säby finnas sålunda några rester af .det gamla gårdsarkivet jämte enstaka handlingar, som i senare tid dit införskaffats. Flera belysande handlingar hafva också påträffats å Sturefors och Adelsnäs, hvilkas ägare såsom grannar haft förbindelser med Säbyherrarna, å Illern (nu å Sunnerå), dit en del af Säbyarkivet kommit under Evert von Saltzas tid på 1840-talet, samt å Eriksberg och Trolleholrn, där handlingar från olika håll af samlarintresse förvärfvats. Tryckta förteckningar öfver privatarkiv, som åberopas i Band I, hafva också för ifrågavarande tidsperioder anlitats, men då dessa förteckningar ofta äro alltför summariska, har det varit svårt att bedöma, om något material för Bjärka-Säbys historia verkligen föreligger. Liksom för medeltiden så äro också för denna tid källorna förtecknade å kartoliner, som komma att å Bjärka-Säby förvaras. Vid forskningsarbetet och vid illustrationsmaterialets iordningställande hafva de i Band I omtalade personerna varit behjälpliga. Fotografier till samtliga porträtt, utom bild 16, äro benäget anskaffade genom Svenska Porträttarkivet, Nationalmuseum. Moderna landskapsfotografier äro tagna af fotografen J. E. Thorin, Åtvidaberg.

Stockholm i september 1924.

Holger Rosman.

KAP. IV

FEM GENERATIONER AF SLÄKTEN
NATT OCH DAG

(omkr. 1509--1661)

Tom sida

SLÄKTEN

DEN SLÄKT, SOM GENOM JOHAN MÅNSSON KOM I BESITTING af resterna af Bo Jonssons komplex i Wist socken, är en af de äldsta och märkligaste fräsesläkterna i vårt land.

Såsom redan i annat sammanhang antydts har släkten med all säkerhet intagit en ledande ställning redan innan den börjar framträda i historiens ljus. Trots det att släktsambandet ej kan tillfullo klarläggas, är det sannolikt, att de personer, som på 1300-talet förde släktens vapen - en delad sköld med svart och hvitt fält - hade gemensam härstamning.

Den äldste med full säkerhet kände medlemmen af släkten är Nils Sigridsson, hvars namn nämnes i bevarade handlingar 1280. Genealogiska handböcker börja släktledningen med en Mats, hvars son Bo Matsson skulle varit far till Nils Sigridsson. Någon verklig grund för denna kombination finnes dock ej, utan är det endast antaganden, som uppkonstruerats af 1500-talets genealoger. Ej heller kan man med någon visshet bygga på det under senaste tid framkastade påståendet, att Nils Sigridsson skulle vara son till konung Knut Erikssons dotter Sigrid och Birger Brosas son Knut och sålunda direkt ättling af Folkungarna¹. Visserligen har mödernesläkten varit förnämlig - eftersom tillnamnet upptagits från modern - men att af denna omständighet och vissa egendomsförhållanden draga definitiva slutsatser, synes vittna om ett betänkligt öfverskattande af en källas värde. Det är visst icke uteslutet, att medlemmarna af släkten Natt och Dag äro ättlingar i rätt nedstigande led af Folkungarna, men andra möjligheter än de antydda kunna nog också af spekulativa hjärnor framkonstrueras. Ger man sig in på gissningarnas fält, finnas tämligen obegränsade möjligheter för kombinationer. Ungefär samtidigt med Nils Sigridsson uppträda också en Karl

1 S. H. Adlersparre, Ätter från Sveriges medeltid (Antikvarisk Tidskrift 21: 4).

Estridsson och en Näskonung Bengtsson, som förde samma vapen. Den förre har på genealogierna upptagits som halfbror till Nils, den senare som hans kusin. Ej heller för dylika slutsatser finnas några bindande bevis. Näskonungs släktgren fortlevde under några generationer och gjorde sig bemärkt genom riksråden Erengisle och Karl Näskonungsson, men före 1300-talets slut var ättegrenen utgången. En son till Nils Sigridsson var den redan i annat sammanhang omtalade Bo Nilsson, som var lagman i Östergötland och gift med Cecilia, en dotter till drotsen Knut Jonsson (Blå). Deras dotter Ingeborg Bosdotter var Bo Jonssons mor, medan deras son Bo Bosson var riksråd och intog en framskjuten ställning under herremännens strider vid midten af 1300-talet. Släktens utgrening från honom framgår af omstående öfversikt¹.

En af Bo Bossons söner var den bekante biskopen i Linköping Knut Bosson, som vid herredagen i Vadstena 1434 vägrade att föga sig efter Engelbrekts önskingar och härför hotades med utvräkning ur rådssalen. En annan son var den tidigare omtalade Sten Bosson, som slutförde verkställandet af Bo Jonssons testamente. Från honom härstammar hela den släktgren, som under de följande århundradena gjorde sig bemärkt.

Sten Bossons söner togo alla en liflig del i tidens händelser och voro förgrundsfigurer under unionstidens första skede. I den mån man får kännning med personerna, lägger man också märke till vissa egenskaper, som man frestas att beteckna som släktdrag. I den brödraskara, som under förra delen af 1400-talet representerade familjen Natt och Dag, tycker man sig skönja klokt beräknande individer, beredda att utnyttja konjunkturerna, men också behäftade med en själfrådlig gensträfvighet och ett häftigt lynne. En praktisk förfarenhet och ett utprägladt intresse för ekonomisk vinning voro nog också utmärkande för dem. Måhända var det från mödernet, som Bo Jonsson ärft sin stora fond af samma egenskaper, liksom också i senare generationer samma drag gått igen.

Det sätt, på hvilket bröderna begagnade sina gåfvor, förlänade dem emellertid ej något vackert eftermäle inför den svensksinnade uppfattningen af unionsstriderna. Efter att i början ha intagit en vacklande hållning anslöto de sig till det unionsvänliga partiet, fast de också sökte utnyttja förbindelsen med motståndarne till sin fördel. Nils Stensson, som först deltog på Engelbrekts sida i resningen, öfvergick åter till konung Erik och var dennes marsk så sent som 1439, trots det att han var svåger till konung Karl. Bo Stensson återgick

1 En på urkundsforskning grundad utredning om släkten till 1600-talet finnes infogad i Schlegel-Klingspors »Åttartaflor» under släkten Sture. Omstående tabell, hvars uppgifter hufvudsakligen äro hämtade från detta arbete, upptager före Johan Månssons släktgren endast de mera bekanta manliga släktmedlemmarna.

också till konung Erik, efter att ha deltagit i resningen, och först 1440 förliktes han med Karl Knutsson. Benkt Stensson gjorde sig särskildt känd som en slug och opålitlig partigångare - först i tvistigheter med Engelbrekt och sedan i direkt opposition mot den inhemske konungen. Hans son Måns Benktsson skildras som en rå och hatfull natur, hvars hemska våldsgärning mot Engelbrekt är tillräcklig för att berättiga detta omdöme. Efter mordet gick han i konung Eriks tjänst och deltog i sjöröfverierna. Sedermera återvände han till Sverige och blef snart riksråd och lagman i Nerike. I partistriderna uppträdde han först tillsammans med ärkebiskop Jöns som Karl Knutssons motståndare, men slöt sig sedermera till ärkebiskopens fiender. Öfver hans ämbetsförvaltning framburos klagomål, och med sina fränder råkade han i tvister. Den skamfläck, han satte på sitt namn, kunde hans egen verksamhet icke utplåna.

I så mycket vackrare dager står inför det nationella medvetandet den gren af släkten Natt och Dag, som härstammade från Bo Stensson, hvilken vanligen uppgifves som den äldste af Sten Bossons söner, trots det man icke har något belägg för denna uppgift". Efter sitt giftermål med Karin Sture - en dotter till den tidigare omtalade sjöröfvaren Sven Sture - drogs denne öfver till det svensksinnade partiet. Då hans son Nils Bosson upptog sitt modernnamn och kallade sig Sture, blef hans ättegren den förnämsta förkämpan för de nationalistiska idéerna.

Sonen Svante Nilsson och dennes son Sten Sture d. y. fingo sedermera med outplånlig skrift rista sina ärofulla namn i vårt lands historia. »Om ett dylikt brott som Måns Benktssons nidingsdåd kan sonas genom en annan», säger Engelbrekts senaste minnestecknare, »har det försonats af den unge, ridderlige Sten Sture, som lät sitt lif för det land, som hans äldre fränder förrådt».¹

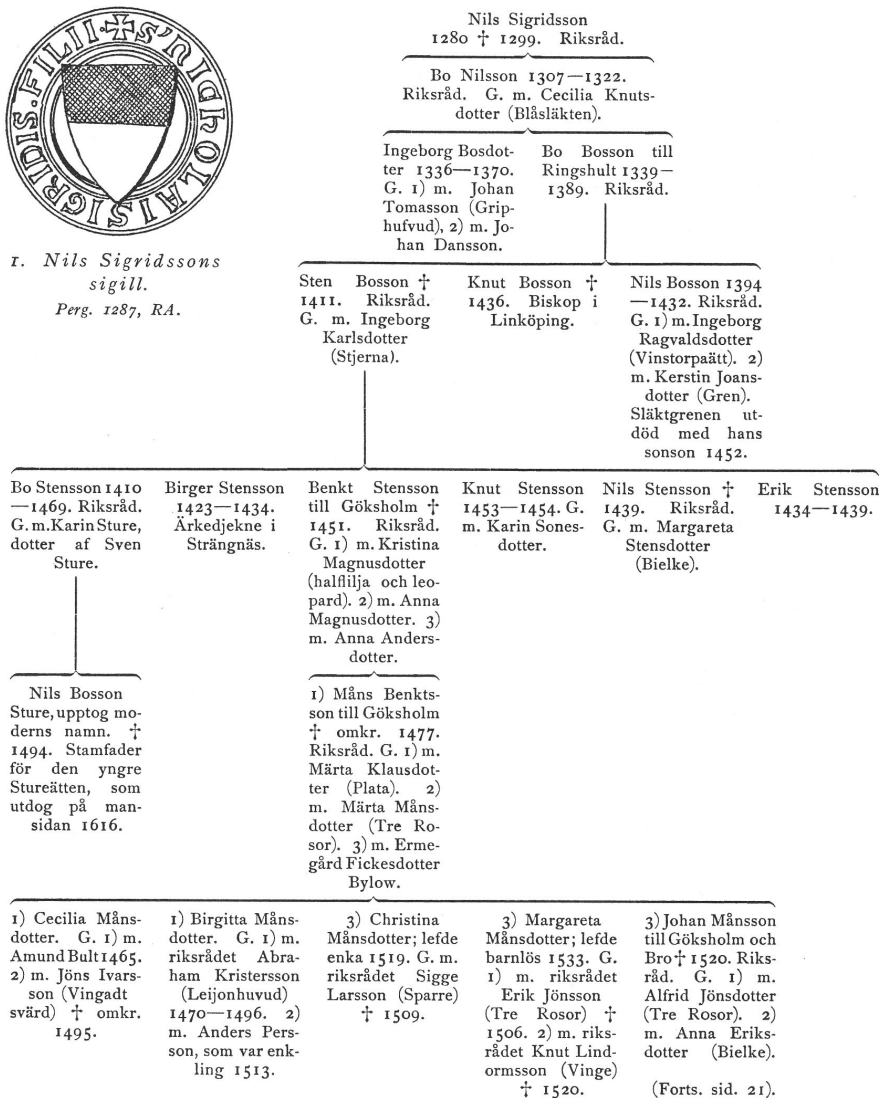
Onekligen fick också den andra grenen af släkten tillfälle att genom sin verksamhet förminska intrycken af stamfaderns vilda framfart. Måhända ingöts i släkten ett mildare lynnesdrag genom familjen Bylow med dess religiöst betonade psyke. Kanske var det motsatserna som sökte hvarandra i Måns Benktssons tredje giftermål - den råa kraftnaturen som tjusade det vekare sinnet. Visserligen utplånades därmed icke häftigheten och temperamentet. De dokumenterade sig tvärtom sedermera gång på gång i släktens historia, fast förlöpfungarna ej i uppseendeväckande grad voro stridande mot tidens seder.

Liksom andra förnämliga släkter så har säkerligen också släkten Natt och Dag som stöd för sin maktställning haft betydande rikedomar. Redan då släkten först framträder, har den egendomar i

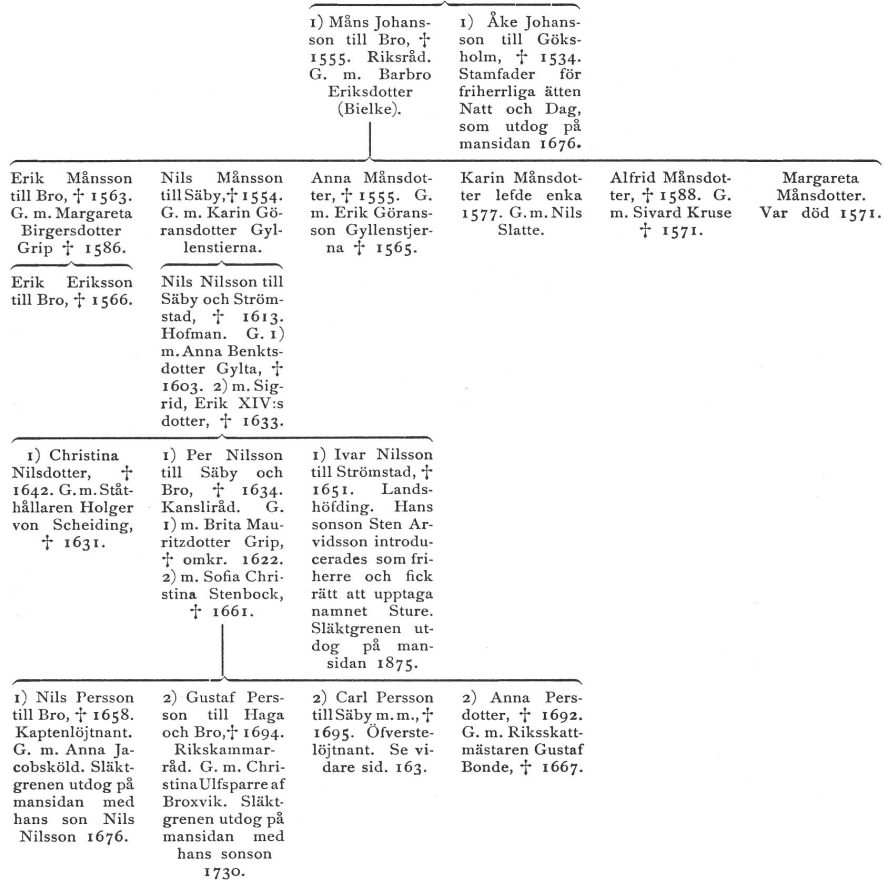
1 H. Schück, Engelbrekt (1915).

1. Nils Sigridssons
sigill.
Perg. 1287, RA.

Johan Månsson.
(Se sid. 20.)

Då dödsår är okänt, angifves det första och sista år, då person omtalas i bevarad handling.

olika delar af landet. Karl Näskonungsson hade sålunda förbindelser i Södermanland, att döma af hans medverkan vid Södermanlandslagens kodifiering, Karl Estridsson valde sin lägerstad vid Skokloster i Upland, och Nils Sigridsson var lagman i Varend, medan Bo Nilsson och hans närmaste ättlingar koncentrerade sina intressen i Östergötland. På 1300-talet kom också Göksholm med omkringliggande gårdar i Nerike i släktens ägo.

Under den tid, som följde efter den omfattande spekulationsfebern på 1300-talet, var det hufvudsakligen genom giftermål och arf, som de svenska jordegendomarna bytte ägare, då nämligen den ekonomiska depression, som karakteriserar tidevarvet, bl. a. yttrade sig i en minskad omsättning af jordegendomar genom köp- och bytesuppgörelser. De förnämde släkterna lierade sig med hvarandra, och följden blef, att det blott var en tämligen begränsad krets, som fick deltaga i de stora arfskiftena. I den mån släkterna hade samma ekonomiska standard, kunde ett nytt giftermål lämna kompensation, om en förmögenhet splittrades genom uppdelning på flera arfvingar. På detta sätt kommo gårdarna ofta endast att gå fram och åter mellan familjerna, och den en gång skapade förmögenheten kunde bibehållas till sina verkningar, äfven om själfva objekten skiftade. Den ledande aristokratien var närmast lik en stor familj, hvars medlemmar alternerade vid förvaltningen af de egendomar, som drogos inom gruppens värjo. Liksom jordbesittningen varit förutsättningen för adelsståndets uppkomst, så blef den också det band, som jämte själfva giftermålen knöt de olika släkterna samman.

De krafter, som sträfvade att i en bestämd riktning fixera 'aristokratiens urgamla inflytande öfver den svenska jorden, gjorde sig också gällande under den period, som börjar med Gustaf Vasas regering. Öfverhufvudtaget var konung Gustafs statsekonomiska system direkt anknutet till ett medeltida åskådningssätt, liksom också hela den privata hushållningen under generationer framåt kom att bibehålla sina häfdvunna former. Aristokratien behärskade fortfarande stora delar af den svenska jorden, och genom arf gingo rikedomarna från släkte till släkte. Då konungen vid sina nydaningar förstod att utnyttja dessa förhållanden, kom också kontinuiteten i släktbesittningarna att fortbestå - med de varianter, som arfsfördelningarna medförde.

Redan konungens geniala grepp på reformationsfrågan - att vinna det mäktiga ståndets medverkan genom att förläna frälsemännen rätt att återbörda kyrkogods - var i hög grad ägnadt att binda adeln fastare vid jorden. Här återspeglades i en ny face växelverkan mellan rikedom och börd, då känslan af sambandet med en gången tid skulle upplifvas för att tillgodose ett rent ekonomiskt kraf. Äfven i öfrigt var Gustaf Vasas politik baserad på en intim samverkan

med de gamla släkterna. Trots det att han omdanade förvaltningen och i sina fogdar skapade nya redskap för sina riksvårdande syften, såg han dock i bördsaristokratien det kulturbärande folkelementet, hvars styrka var en förutsättning äfven för den nya statens bestånd. Genom lättnader och förmåner af hvarj ehanda slag band han släkterna både vid statens intressen och vid de lokala områden, där de hade sina besittningar.

Ytterligare utvecklades samma tankegång genom åtgärder af de följande regenterna. Fastsåendet af säterifriheten genom Erik XIV, den gradvisa utvidgningen af landböndernas frihet från skatter och utskrifningar, de ökade rättigheterna att på gårdarna drifva näringsfång, frälsejordens förbehållande åt adeln m. fl. privilegier, som förlänades särskildt af Johan III och Gustaf Adolf, knöto bandet mellan adeln och jorden ännu fastare. Och med de ständigt vidgade förmånerna växte också adelns vilja och förmåga att tillskansa sig allt större delar af den svenska jorden, vare sig den förvärfvades med fast besittningsrätt eller som förläning. Så länge rikedomens var lagd i fast egendom, hade den de bästa förutsättningar att från generation till generation äga bestånd. Så sammankopplades härstammningens verkan med rikedomens, och bördskänslan hade fortfarande sin reella bakgrund i de jordagods, som möjliggjorde en hög lefnadsstandard.

Genom grefve- och friherrevärdigheten, och de senare därmed förenade förläningarna, lyftes en mindre del af adeln upp på ett än högre plan både socialt och ekonomiskt. De nya titlarna blefvo ärftliga - medan den gamla riddarevärdigheten endast var personlig. Den ytterligare förskjutning, som sålunda förekom, var emellertid endast en gradering. De rika och mäktiga herrarna, som togo furstens later, fotade, äfven de, på jordens afkastning sin starka ekonomi. På landet byggdes de slott, från hvilka de regerade sina län, och intresset för jorden var ett bärande moment vid deras åtgöranden. Så fick den sedan sekler i blodet invuxna uppfattningen, att de stora jordbesittningarna voro en grundbetingelse för social särställning, under denna period sin tillämpning i rikare mått än någonsin. Detta innebar emellertid icke, att herremannens personliga intresse var koncentreradt kring själfva jordförvaltningen. Liksom under andra skeden af mångsidig kulturutveckling, så var äfven vid denna tid det materiella förvärfvet för de framåtsträfvande individerna endast den grundval, på hvilken ett rikare lif kunde byggas - inkomstkällan, ur hvilken de för uppehållet nödiga häfvorna flödade. I statstjänsten, i krigarlifvet, i de politiska debatterna sökte herrarne finna näring för sin verksamhetslust, och makten var då, som alltid, ett hägrande mål för de dådlystne.

Visserligen hindrade detta icke, att också gårdsförvaltningen tog

tankarna i anspråk. Mången kraftkarl kunde fullt affärsmässigt organisera sitt jordbruk och vidga sina domäner, samtidigt med att han i statstjänsten bröt sig en glänsande bana. Men i regel var jordförvaltningen blott en tillflykt på lediga stunder - mellan fälttågen eller de fredliga statsfunktionerna. Under naturahushållningen var den närmast en del af hushållet och låg därför ofta under hustruns värjo, då hon såsom hemmets härskarinna hade att organisera det som tillhörde hemmets värld. Vittnesbörden om kvinnornas insats vid storgodsens förvaltning äro särskildt från 1600-talet mångfaldiga, och i sj älfva verket låg det ingenting märkvärdigt däri. Mången gång fingo nog också de lejda förvaltarna sköta gårdarna efter eget skön. Endast sällan begränsade magnaten sin intressekrets till vården af jordbesittningarna, och skedde det, var det nog af rent personliga bevekelsegrunder - bristande fallenhet för offentliga värf eller obönhörliga kraf på den personliga insatsen.

Mot bakgrunden af det anförda måste man också se familjen Natt och Dags historia under den period, hvarom här är fråga. Såsom en urgammal herresläkt hade den sina rottrådar knutna vid den svenska jorden, och genom sin ställning bland de ledande släkterna hade den möjlighet att under jordcirkulationen uppehålla sin ekonomiska standard. Därutöfver hade den också den särskilda lyckan att af omständigheterna gynnas så att dess rikedomar växte snarare än aftogo, då närigheten och förmågan att praktiskt förvalta egendomarna tog sig uttryck på flerahanda sätt.

Den äldre grenen af slakten fick med all säkerhet genom Sven Stures dotter ett anseeligt tillskott till sin förmögenhet, ty flera omständigheter tyda på att den frejdade sjöröfvaren gjort betydande vinster på sin näring, samtidigt med att han också i land visste att väl förvalta sina pund. Hvad som i annat sammanhang anförts om hans förpantningar från Bo Jonssons arfvingar vittnar om att han hade disponibla medel, som kunde göras fruktbärande. Hans förmögenhet gick nog tämligen oafkortad till hans dotter Karin. Hennes och Bo Stenssons ättlingar kunde också hålla arvet tämligen homogent, då endast en son i hvarje generation uppehöll slakten, samtidigt med att giftermålen i släkterna Bonde, Gädda och Gyllenstierna gåfvo ytterligare tillskott. Den ställning, som de yngre Sturarna förvärfvade i den nationella politiken, var nog i ej ringa grad förestafvad af deras rikedom - liksom Karl Knutsson och Sten Sture d. ä. före dem i sin goda ekonomi haft grundbetingelser för sin makt. Samma faktorer, som på Bo Jonssons tid förestafvat sambandet mellan rikedom och makten, verkade alltfört, om också frambrytande idéer gåfvo nya inslag i krafternas spel. Vid paradoxal belysning skymtar alltså sjöröfvarens näringsfång, lika väl som hans namn, bakom några af de vackraste bladen i vår historia.

Liksom sin frände konung Gustaf lyckades sedermera också Svante Sture, herr Stens son, att tillskansa sig vinning på reduktionen från kyrkan, samtidigt med att både han och hans hustru genom en klok förvaltning visste att förkofra rikedomarna. Då herr Svante föll för konung Eriks mordvapen, var han att betrakta som en af sin tids rikaste män, i det han hade bortåt 700 gårdar i olika delar af landet och dessutom fast egendom i ett flertal städer.

Men äfven den gren af släkten Natt och Dag, för hvilken Måns Benktsson blef hufvudman, uppehöll sin goda ekonomi. Själf hade herr Måns betydande rikedomar, som han nog väsentligen ärft från fäderne och som han också genom kaperier eller lyckliga finansoperationer förstorat. Sålunda förvärfvade han genom köp gården Sävesta (det nuvarande Säfstaholm) i Södermanland, hvarjämte bevarade urkunder också omtala en mängd andra köpeuppgörelser, som tyda på att han hade godt om disponibla medel¹. Jämte det att Johan Månsson såsom ende sonen fick brorslotten af arvet erhöll denne också genom sin moder rester af Bo Jonssons gamla förmögenhet. Trots det att Johan Månssons ättlingar sedermera i hvarje generation nödgades på flera händer fördela arvet, bibehöll dock släkten sin ekonomiska styrka, då verkan af arfsfördelningarna neutraliserades genom giftermål, som medförde nya egendommar. Såsom senare skall visas, hade sålunda Måns Johanssons besittningar ungefär samma omfång som hans ättlingars hundra år senare. Skillnaden var blott den, att gårdarna väsentligen voro förbytta under tidernas lopp. Liksom sina adliga vederlikar togo också flera af Måns Benktssons ättlingar del i de riksvårdande ärendena. Son och sonson fingo såsom riksråd ingripa i det politiska lifvet, och sedermera ägnade sig yngre grenar af släkten åt den civila ämbetsmannabanan, där medlemmarna, sin börd likmätigt, nådde till framskjutna poster. Dessa yngre släktgrenar upphöjdes också i friherrligt stånd.

Den äldre grenen af Måns Benktssons ätt, från och med Johan Månssons sonson, kom däremot att koncentrera sina intressen kring den fäderneärfda jorden, vare sig det var domänernas omfattning, som kräfde det personliga ingreppet, eller individernas läggning ej gjorde dem kapabla för framgång i Kungl. Majzts tjänst. Så lefde ättegrenen i flera generationer under tämligen ensartade förhållanden - såsom en af de många jordägaresläkter, som från fäderne ärft rikedom och social ställning. Bland den betitlade adeln upphöjdes icke denna ättegren, men genom sin härstamning stod den likväl i första ledet och knöt förbindelser med de högst stående släkterna. Dess utpräglade beroende af jordbesittningen ställde den sedermera under starkare tryck af den revolutionära rörelse, som vid slutet af 1600-

1 Perg. bref i RA (1456 29/2 m. fl.), Säfstaholm, Vik och andra samlingar.

talet bröt fram, då den stora reduktionen undergräfvade hela adelsståndets ekonomi och förberedde en ny tid, under hvilken det sekelgamla sambandet mellan rikedom och börd i långt mindre utsträckning än förut fick öfva sin normerande verkan. Med den katastrof, som då inträffade, förstördes den fortlefvande ättegrenens ekonomi, och där drogs ett bredt streck öfver de tider, som varit.

När den ärfda förmögenheten förskingrades, trängdes också släkten Natt och Dag tillbaka från sin framskjutna ställning i samhället. Några lysande personligheter, som gjort djupare ingrepp i händelserna, hade släkten knappast under sin glansperiod frambragt, utan hade dess inflytande nog i första hand betingats af de yttre företräden, som genom arf förmedlades. Därför hämmades också inflytandet, när betingelserna ej längre förefunnos. Oförvanskligt är det minnesmärke, som Sturarna rest åt sig i vår historia. Men kanske var det också saknaden af obestridligt lysande egenskaper, som gjorde, att Sturarna aldrig hunno längre än till att bereda vägen för den, som komma skulle. Den starka ställning, som rikedomens gaf dem, utnyttjades på ett klokt och vinnande sätt i politiken. Men den allt betvingande kraften och den öfverlägsna blicken öfver företeelserna efterletar man förgäfvades i deras vackra saga.

Under sex generationer, från och med Johan Månsson, har släkten Natt och Dags historia också varit förbunden med Bjärka-Säbys - både under de fem generationer, som representera kontinuiteten med det förgångna, och under den sjätte, som fick bära den våldsamma framstötten mot en ny tid. För gården själf betecknar perioden såtillvida en epok, att den därunder för första gången efter Bo Jonssons tid användts såsom sätesgård. Den sällsynt långa tid, som sambandet varade, och de åtgärder, som medlemmarna vidtogo för egendomens utvidgning och konsolidering, ha också i andra hänseenden förlänat namnet Natt och Dag en framskjuten plats i Bjärka-Säbys annaler.

Den förste ägaren, Johan Månsson, kom dock knappast att inleda någon ny tid i dessa gårdars historia, då det nämligen blott var ägarnamnet och icke gårdarnas ställning som förändrades. Visserligen var äganderätten nu fixerad - efter ett hundraårigt tillstånd af oklarhet - men fortfarande utgjorde gårdarna blott en underordnad del af en samling egendomar, åt hvilkas detaljer ägaren icke hade möjlighet att ägna något verksamt intresse. Äfven under den närmast följande generationen utgjorde Bjärka och Säby endast utposter i släkten Natt och Dags domäner.

Först vid midten af 1500-talet, under den tredje generationen, leddes utvecklingen i en ny riktning, då Säby blef sätesgård för en gren af släkten. Fyra generationer af släkten Natt och Dag hade

sedermåra vid Säby sitt hem -- ända till dess att gården vid slutet af 1600-talet gick till en helt ny släkt, då olyckliga finansoperationer under tryck af reduktionen framtvingo den förödande katastrofen.

2

JOHAN MÅNSSON

Såsom Måns Benktssons ende son fick Jollan Månsson öfvertaga släktens traditioner, hvilka den äldre grenen genom anläggningen af Sture-namnet synes ha frånträdt.

Han var född omkr. 1470 och således vid faderns död minderårig. När modern gifte sig för andra gången, var han redan nära myndighetsåldern och kunde snart själf öfvertaga vården af det arf, han dessförinnan mottagit efter fadern.

Vid arfskiftet efter Måns Benktsson hade Johan fått på sin lott sätesgården Göksholm och flera gårdar i Nerike och omkringliggande landskap¹.

Efter fru Ermegårds död ökades ytterligare hans förmögenhet, då han efter de många arfsuppgörelserna 1509, om hvilka talats i annat sammanhang, bland annat fick behålla Bro i Vårdnäs samt Säby och andra gårdar i Wist socken.

Att han med rikedomarna också ärfde något af faderns obändiga lynne tyckes framgå af en våldsgärning, som från hans ungdom omtalas. Vid vistelse i Lund ihjålslog han en Jepp Bagge och nödgades sedan vid förlikning med dennes broder utbetala zoo rhenska gyllen i »fullo vandel och böt». Detta skedde år 1494.²

I sin politiska bana bröt Johan Månsson däremot med släktens traditioner, i det han slöt sig till det nationella partiet. Under hans uppväxttid var ju Sten Sture den faktiske innehafvaren af makten - trots det att konung Hans gjorde sina anspråk gällande. Johan Månssons ställningstagande behöfver därför knappast förutsätta några själsstrider vid erinran om traditioner från fäderne, utan leddes han nog på en fullt naturlig väg till det parti, som just då hade vind i seglen. Redan vid unga år nämnes han bland rikets råd i en handling af 1493, hvarigenom tillstånd lämnas till uppförande af ett kartusiakerkloster vid Gripsholm³.

Då konung Hans sedermera år 1497 hyllades som konung till och med af Sten Sture, hade Johan Månsson ingen anledning hålla sig borta, utan anslöt han sig liksom de öfriga stormännen till det nya statsöfverhufvudet. Så fort misstämningen ånyo begynte, gick han däremot öfver till oppositionen. Han deltog sålunda i den opinionsyttring, som rådet 1501 afgaf mot konungen, då det klagade öfver de danska fogdarna och fordrade uppfyllelsen af de löften, som konungen afgifvit i den s. k. Kalmar recess.

1 Arfskiftet efter Måns Benktsson 1479 24/2 (RA) och 1481 24/2 (perg. UB, papper RA). 2 Perg. 1494 24/4. (RA). 3 Perg. 1493 7/12 (RA).

Den tröghet konungen visade vi infriandet af sina löften ledde emellertid till hans afsättning redan samma år som rådets protest afgafs. Efter en del strider kring Västerås och Örebro, i hvilka äfven Johan Månsson deltog, eröfrades Stockholms slott, och i november 1501 utsågs Sten Sture för andra gången till riksföreståndare¹. I de förvecklingar och strider, som under de följande åren ständigt förekommo, stod Johan Månsson troget på Sturarnas sida. Han var sålunda med bland de riksråd, som i januari 1504 utfärdade kungörelse om det förrättade valet af Svante Sture till rikets höfvitsman _ sedan Sten Sture d. ä. föregående år aflidit². I den skriftväxling från Svante Sture och hans son, som till vår tid är bevarad, ha vi också den förnämsta källan till vårt vetande om Johan Månsson, då dennes namn vid flera tillfällen skymtar i handlingarna och äfven originalbref af hans hand gifva en intimare inblick i hans lif³. I det följande kom Johan Månsson att få sin offentliga verksamhet koncentrerad kring Kalmar slott och stad, som i den pågående striden med danskarna spelade en så utomordentlig roll, då slottet var landets säkraste värn mot anfällen från söder. Under det stillestånd, som rådde från juni 1504 till samma tid påföljande år, var slottets framtida öde ännu oafgjordt, men då slottets befälhafvare var närmast ansluten till det danskvänliga partiet, och då konung Hans under en grym framfart mot stadens borgare - det s. k. Kalmare blodbad på sommaren 1505 - gjorde sig till herre äfven öfver själfva staden, gällde det för herr Svantes anhängare att gå anfallsvis till väga för att få Kalmar i sina händer. Ovisst är, om Johan Månsson redan från början tog aktiv del i dessa strider. Han nämnes icke bland de riksråd, öfver hvilka konungen utöste sin vrede, då han vid ett s. k. rettarting i Kalmar efter stilleståndsfördragets utgång dömde herr Svante och flera af dennes anhängare såsom majestätsförbrytare förlustiga ära, frihet, privilegier och gods⁴. Däremot deltog Johan i den belägring af slottet, som seder-

1 Handlingar om dessa händelser tryckta hos Rydberg, Sveriges Traktater III; Styffe, Bidrag IV, och Hadorph, Rimkrönikorna II m. fl. samlingar.

2 Styffe, Bidrag V.

3 Brefsamlingen, det s. k. Sturearkivet, tillhör Danska Riksarkivet, men afskrifter finnas i Svenska Riksarkivet. Flera bref tryckta i Styffes Bidrag. För nedanstående data om Johan Månsson har samlingen anlitats som källa, om ingen annan uppgift åberopas.

4 G. V. Sylvander, Kalmar slotts och stads historia (1864-1874) uppger, att »Johan Månsson höfvitsman på Kalmarna» redan i juli 1505 satt till doms å rådstugan, och drar hela resonemanget om hans danska sympatier. Författaren drar därf den slutsatsen att Johan vid denna tid var anhängare till konung Hans, som innehade staden. Som källa åberopas stadens tänkebok. En närmare granskning av denna källa (Ups. Bibl. Vol. E. 211) visar emellertid, att händelsen icke inträffade 1505, utan 1515 (MDXV). Då Johan sistnämnda år var svensk höfvitsman på slottet, förfaller hela resonemanget om hans danska sympatier.

mera under Hemming Gads ledning pågick i flera år. Till den kraftfulle prelaten stod han dock ej alltid i vänskapligt förhållande, utan framburo båda till herr Svante sina klagomål¹. Då svenskarna på hösten 1510 ändtligen lyckades eröfra slottet, blef Johan Månsson dess höfvitsman. Några månader dessförinnan, i mars 1510, hade han tillsammans med sex andra herrar deltagit i den bekanta protesten mot det för Sverige förödmjukande fördrag, som rådets delegerade föregående år avslutat med danskarna i Köpenhamn².

Som befälhafvare på Kalmar slott hade Johan Månsson att bära en väsentlig del af krigets börda, då danskarna gifvetvis gjorde allt för att åter få slottet i sina händer. Under de sjöstrider, som konung Hans etablerade, hemsöktes också trakterna omkring Kalmar. De svårigheter, höfvitsmannen hade att öfvervinna, gällde icke minst provianteringen och de utländska knektarnas besoldning, och de bevarade brefven vittna noggsamt om de bördor, som under kriget tryckte äfven stadens borgerskap och allmogen i omkringliggande trakter. Det var fasansfulla tider, då hungersnöd och ständigt lurande faror förto go handlingskraften och lifslusten.

Efter herr Svantes död 1512 var Johan Månsson en af de förste, som ställde sitt slott till unge herr Stens förfogande, och en af de få herremän, som denne hade helt på sin sida, innan han i slutet af året blef korad till riksföreståndare.

Under Sten Sture d. y:s regeringstid fick han ytterligare tillfälle att visa sin trohet, medan han fortfarande innehade Kalmar slott och under de ständigt upprepade stridigheterna försvarade detsamma mot de påträngande danskarna. När under Christian II:s anfall i början af år 1519 striderna på småländska gränsen togo allt större omfattning, gällde det särskildt att skydda den viktiga utposten i söder, då Kalmar var det första målet för konungens anfallsplan. Under danskarnas anfall i juni månad blef det närbelägna Borgholms slott intaget, men Johan Månsson lyckades försvara Kalmar till dess riksföreståndaren själf kom dit med imdsättning³.

Det slott, kring hvilket Johan Månsson sålunda koncentrerade sin verksamhet, var ett helt annat än det som under krigen på 1600-talet utgjorde en stödjepunkt vid striderna mot Danmark. Det första omfattande befästningsarbetet å Kalmar hade företagits af Magnus

1 Jfr Gottfrid Carlsson, Hemming Gadh (Upsala 1915).

2 Bref 1510 2/s (Danske Geheimeark. Aarsber. IV s. 33 5).

3 Severin Norbys bref 1519 15/1 (Styffe, Bidrag V). Jfr Link. Bibl. Handl. I s. 90.

Eriksson på 1330-talet. Den gestalt, slottet fick vid denna tid, behöll det sedermera ända till Gustaf Vasas tid, då en fullständig ombyggnad igångsattes. Slottet var under medeltiden omgivet af en ringmur med torn, som först vid midten af 1500-talet utbyttes mot vallar med blockhus i hörnen. Själfva slottsbyggnaden var ej heller så stor som det senare slottet med dess ståtliga tornbyggnader i den typiska Vasastilen. Någon bild af det medeltida slottet finnes ej¹.

I Kalmar slott fick Johan Månsson med all säkerhet också utandas sin sista suck. Han afled 1520, således samma år som Sten Sture. Den 3 februari skördades denne af döden, då han efter slaget vid Bogesund fördes sårad mot Stockholm. Den 10 februari lefde ännu Johan Månsson, då han från Kalmar skref ett bref till staden Danzig².

2. Kalmar slott 1611.

Christian IV:s minnespenning. Efter Catonius

Däremot var han icke med bland de riksråd, som i mars 1520 utfärdade hyllningsbref till konung Christian, lika litet som han nämdes i herremännens skrivelser under de följande orostiderna.

Några författare uppgifva, att Johan Månsson var höfvitsman på Kalmar ännu i början på maj 1520, då Christian anlände till Sverige och återupptog belägringen af slottet. Från sitt skepp i Kalmarsund

I I Sylvanders nyssnämnda. arbete finnes i Afd. I dels en konturteckning från en mosaikinläggning omkr. 1560, dels en litografi som dateras 1604-1611. Den sistnämnda är tydligen komponerad efter en teckning, som återfinnes i Ericus Catonius afhandling »De arce Calmariensi» (1735). Samma bild har sedermera gått igen i reproduktioner från 1800-talet. Fullt daterbar är vidstående bild, som återfinnes i Christian IV:s minnespenning öfver Kalmar slotts eröfring 1611, bl. a. återgifven af Catonius. Från denmedeltida staden, som låg sydväst om slottet, finnas ej heller några.

minnen. Genom Sven Rosmans gräfningar 1923 har man konstaterat sträckningen af stadsmuren.

2 Hanseresesse 1477-1530, VII s. 474, benäget påpekadt af docenten Gottfrid Carlsson.

utfärdade konungen den 3 maj en proklamation till inbyggarne i vissa landsändar och klagade därvid öfver den gensträfvighet, som visats honom i Kalmar, då slottet ej ställts till hans förfogande¹. Hvarken i proklamationen eller i andra samtida källor omtalas dock befälhafvarens namn. Dalin tyckes vara den förste, som ger Johan Månsson äran af försvaret mot Christian i dessa kritiska dagar, och sedermera ha Sylvander och flera lokalhistoriska författare upprepat samma uppgift utan angifvande af källan. Någon verklig grund för uppgiften finnes troligen ej². I slutet af maj är emellertid Johan Månsson död, om man får tro en hos Tegel förekommande uppgift, att hans änka Anna Bielke vid denna tid försvarade slottet mot danskarna³. Hvilken dag eller under hvilka omständigheter han gick ur tiden är ej bekant.

Det var i alla händelser en märklig ödets skickelse, att Johan Månssons död så nära sammanföll med Sten Stures. Då han vid sin bortgång ännu stod midt uppe i striden för de nationella intressena, blef det äfven honom förunnadt att sona något af faderns skuld. Hans gärning fick visserligen icke samma förgrundsprägel som den ryktbare Vännens och frändens, men det var likväl ett godt värf han fullgjorde som en nitisk arbetskraft vid kampen mot främlingarna. Fullt vittnesgill är säkerligen Johannes Magnis iakttagelse, då han, som personligen kände Johan Månsson, talar om, att denne »med ett sådant hat var upptänd emot de danske, så att han icke ville höra dem ens nämnas med mindre han talade om dem spotskeligen».⁴

För sina tjänster fick Johan Månsson, liksom andra herremän, åtnjuta inkomsten af förläningar. Vid ett tillfälle talas om att han uppbar räntor från Mellösa socken i Södermanland⁵. År 1511 tyckes han ha innehaft Kåkinds härad i Västergötland, då det antagligen är på honom unge herr Sten syftar i ett bref till fadern, hvarigenom Lindorm Brunsson förordas till förläning å Gudhems härad eller Kåkind, där allmogen icke vill hafva Johan Månsson, utan »någon god man här i landet, som kan våge lif och hals hvar behof göres». Följande år klagar Peder Turesson öfver att Johan Månsson »känts vid» Uppvidinge härad, som varit den bästa delen af Peders förläning och som han haft både i gamle herr Stens och herr Svantes tid. Johan

1 Hadorph, Rimkrönikorna II. Jfr bref 1520 6/5 (Ekdahl, Christian II:s arkiv).

2 Sylvander uppger i Afd. I af sitt nyssnämnda arbete (s. 291), att Johan Månsson afled 1519, men senare i Afd. 3 (s. 523) orntalar han dennes försvarsanstalter mot Christian i maj 1520. Allen, De tre nordiske Rigers Historie, påstår, att Anna Bielke skötte försvaret redan i början på maj, men ej heller för denna uppgift anföres någon källa..

3 Eric Jöransson (Tegel), Konung Gustafs historia (1622). Den på tradition hvilande uppgiften tidigast upptecknad af Mårten Helsing (Hist. Tidskr. 1914 s. 255).

4 Joh. Magni, Svea och Götha krönika på svenska (1620), sid. 625.

5 Odat. bref n:r 927 i Sturearkivet, där äfven öfriga uppgifter om förlänningar återfinnas.

hade nu gått efter herr Peders skada och utverkat sig länet af riksföreståndaren. Klagomålen vittna om att han ej åtnjöt samma förtroende som hans fränder Sturarna, och hans tvister med doktor Hemming tyda också på att han ej var fri från de mindre tilltalande karaktärsdragen hos släkten.

Vid sidan om förläningarna hade Johan Månsson sina inkomstkällor i egna jordagods. De ärfda rikedomarna har han ej förskingrat, utan synes han tvärtom ha omsorgsfullt förvaltad de stora godskomplex han hade i olika delar af landet - i Upland, Södermanland, Nerike, Östergötland, Västergötland, Dal och Värmland¹. Släktgodset Göksholm var tydligen hans hufvudgård, som fogades till namnet. Då han tillbragte en stor del af sin tid på Kalmar, där hans närvaro kräfdes under de fortgående striderna, fick han kanske blott vid de stora högtiderna besöka sina sätesgårdar. Vid jularna valde han ej blott Göksholm, utan stundom äfven Bro till sitt hemvist - såsom framgår af ännu bevarade handlingar².

Såsom ägare af Säby nämnes han endast 1514, då gården ingick i den morgongåfva, som han i enlighet med tidens sed förlånade sin andra hustru dagen efter bröllopet³. Om hans förvaltning af det omkringliggande komplexet eller hans verksamhet därstädes är föröfrigt ingenting känt. Då Säby låg vid vägen mellan Kalmar och det öfre landet, bör han åtminstone under sina färder ha haft beröring med gården.

Johan Månsson var två gånger gift. Hans första hustru hette Alfrid Jönsdotter och var dotter till riksrådet Jöns Knutsson (Tre rosor) till Falem och hans hustru Alfrid Åkesdotter (Svarte Skåning). Alfrid Jönsdotter var syster till den bekante rikshofmästaren Ture Jönsson, som sedermera deltog i Västgötaupproret mot Gustaf Vasa. Med de komplicerade släktförhållanden, som förorsakades af de vid den tiden vanliga dubbelgiftena, var Johan Månsson styfbror till sin egen hustru, då nämligen hans moder fru Ermegård efter Måns Benktssons död var förmäld med Jöns Knutsson i hans tredje gifte. Johans bröllop tyckes ha hållits under något af åren 1498-1500. Äktenskapet blef endast kortvarigt, då hustrun var död redan 1507.⁴

1 Någon jordabok öfver Johan Månssons egendomar finnes ej, men af skiftesbref, som åberopas här nedan, framgår, att han haft egendom åtminstone i de här nämnda landskapen.

2 Bref 1512 1/12 och 1517 16/1 (Styffe, Bidrag V).

3 Perg. 1514 17/7 (RA). I gängse handböcker (Ridderstad m. fl.) uppgifves, att Johan Månsson ägde Säby 1501. Handlingar från arfskiftet 1509 visa emellertid, att gården intill denna tid tillhört hans moder.

4 År 1500 uppträder Johan ä sin hustru Alfrids vägnar vid uppgörelse tillsammans med Alfrids syskon Erik, Ture och Agnes. Två. år tidigare nämnes vid likartad uppgörelse Erik, Ture, Alfrid och Agnes (bref 1500 18/8 och 1498 11/3, Copiebok B 16, RA). Då Alfrid 1498 uppträdde själfständigt utan mannen tyckes hon således ännu ha varit ogift. Uppgiften i Schlegel-Klingspors Ättartaflor, att Johan gifte sig omkr. 1497 har ej bekräftats afurkunderna. Att Alfrid var död 1507 framgår af bref 1507 11/2, där det talas om arfskifte efter Alfrids bror Erik, hvarvid Johan Månsson uppträder å sina barns vägnar utan att hustrun nämnes. (Copiebok B 16, RA)

Ett odateradt brev talar om planer på ett giftermål mellan Johan Månsson och en jungfru Christina. Då hvarken brefskrifvarens eller adressatens namn angifvas - det är adressatens dotter som afses - är det dock svårt att identifiera personen, liksom det är svårt att säga, om brevet hänför sig till tiden före eller efter Johan Månssons första äktenskap¹.

För andra gången gifte sig Johan med Anna Eriksdotter, som var dotter till riksrådet Erik Turesson (Bielke), en af förgrundsfigurerna i det nationella partiet och en rik man. Vid frieriet fick ingen mindre än herr Sten tjänstgöra som medlare med fullmakt att »göra och låte ligevis som jag själf där personligen tillstädes vore», och både S:ta Anna och riddar Szt Görän anropades att vara honom behjälpliga². Bröllopet hölls i Söderköping 1514, och i morgongåfva fick hustrun bl. a. Bro och fyra gårdar i Säby.

3. Johan Månssons
sigill.
Perg. 1496 1/6. RA.

4. Jöns Knutsons
sigill.
Perg. 1481 30/10. RA.

5. Erik Turessons
sigill.
Perg. 1494 3/6. RA.

Hustru Anna - såsom hon kallades, då mannen ej var riddare - tyckes ha varit en duktig kvinna, som troget stod vid mannens sida, då han hade att försvara Kalmar slott mot danskarna. Efter hans död lyckades hon på våren 1520 göra så värdefulla insatser för slottets försvar, att hon skaffade sig en rangplats i befrielsekrigets historia. Liksom herr Stens änka, Christina Gyllenstierna, ledde försvaret af Stockholms slott, så häfdade också Anna Bielke det fosterländska partiets intressen och vägrade att lämna Kalmar till konung Christian. Först på sensommaren 1520 tyckes slottet ha blifvit uppgifvet och af konungen öfverlämnadt till den tappra Sören Norby. Dessförinnan hade Anna hjälpt Gustaf Vasa på flykten, sedan hon gifvit några veckors skydd åt fosterlandets blifvande befriare, som vid färden från Lübeck

¹ *Stureark. Afskr. RA n:r 65.*

² *Bref 1513 11/6, (Stureark.).*

landat å Stensö¹. Hustru Anna undgick de ädla fruarnas öde att blifva i fångenskap förd till Danmark, liksom hennes man genom sin förtidiga bortgång undgick den nesliga död, som annars säkerligen blifvit honom beskärd i Stockholms blodbad.

Några år efteråt lät Anna Bielke tala om sig, då hon var betänkt på att träda i nytt äktenskap med Henrik von Melen, en broder till Berent Von Melen, den beryktade utländske lycksökare, som en tid stod så högt i Gustaf Vasas gunst. Berent hade hjälpt konung Gustaf att återtaga Kalmar slott från danskarna på sommaren 1523 och hade därför erhållit slottet i förläning. I april 1525, då brodern Henrik förvaltade slottet, voro giftermålsplanerna före. Det var icke ovanligt den tiden, att de höga fruarna uppvaktades af utländska herremän, och t. o. m. Christina Gyllenstierna lär ha varit förlofvad med konung Christians trogne Vapendragare Sören Norby. Emellertid ställde sig konung Gustaf afvisande mot hustru Annas förmälning. Han hade visserligen intet personligt däremot och visste också att hon själf var benägen, men - skrifver han till Henrik von Melen - »då vi hörde, att den menige man icke gato höra dig nämnas, och vi för dina skuld skulle tilläfventyrs vänta oss någon uppstöt, såge vi då heller det giftermål blef till rygga»². Förbindelsen kom ej heller till stånd, vare sig det var Annas död eller politiska förhållanden, som lade hinder i vägen. Den mäktige Berent von Melen började redan vid denna tid intrigera mot konungen och blef snart en af dennes bittraste fiender.

Säkerligen var Anna Bielke död 1526, då hennes styfsöner skiftade arf efter föräldrarna och därvid också disponerade gårdar, som hon fått i morgongåfva. Själf hade Anna inga barn, som kunde göra anspråk på att före styfsönerna komma i besittning af hennes personliga egendom.

Johan Månsson efterlämnade två söner, Måns Johansson och Åke Johansson, båda födda i äktenskapet med Alfrid Jönsdotter. En Märta Johansdotter, gift med riksrådet Åke Göransson Tott, skall också enligt släktböckerna ha varit dotter till Johan Månsson i hans första gifte, men om henne talas icke alls i handlingarna från arfskiftet. Ej heller i ett bref af 1522, hvarigenom bröderna Måns och Åke gifva några gårdar till Lindholmens spetal i Västergötland, nämnes någon samarfvinge till dem³.

1 Tegel uppger i sitt nyss anförda arbete, att Gustaf kom till Kalmar den 31 maj och mottogs af Anna Bielke. Tegels uppgift, att Sören Norby kom till Kalmar med sin flotta samma dag Gustaf lämnade Kalmar, har sedan föranledt flera författare att tala om slottets kapitulation samma dag. Sylvander tror, att slottet uppgafs redan i juni eller en tid därefter. Ännu 1520 20/7 talar biskop Brask om Gunnar Vestgöte, »hustru Annas fogde på. Kalmar» (Styffe, Bidrag V). jfr Svenskt Biografiskt Lexikon III s. 179.

2 Bref 1525 8/4 o. 9/4 (Gust. I:s Reg).

3 Birg. Larsdotters jordabref (Västergötlands Fornminnesför. tidskr. 1908 s. 163).

Först flera år efter Johan Månssons död förrättades arfskifte efter honom. Den IQ maj 1526 försiggick den viktiga akten vid Lindholmens spetal, hvarvid barnens morbroder Ture Jönsson och några herremän gjorde uppdelningen af fäderne- och modernearfvet. Sedan allt gods delats i två lika delar med Göksholm på den ena och Bro på den andra delen, fick lotten falla utslaget, och tillföll därvid Bro den äldre och Göksholm den yngre af sönerne. En lokal begränsning af komplexen var dock ej genomförd, då gårdar i Nerike, Värmland och Västergötland äfven ingingo i Måns Johanssons andel. Det var ju tidens sed att låta besittningarna fördelas på flera landskap, såsom redan under medeltiden varit vanligt. Genom skiftet skildes nu hufvuddomänerna definitivt, samtidigt med att släkten för århundraden framåt delades i två linier.¹

Åke Johansson, som bosatte sig på Göksholm, lefde till omkring 1534. Han blef gift med en sondotter till den förut omtalade Bo Nilsson till Vinäs -- således en ättling till Bo Jonsson. Hans son Johan Åkesson tyckes ha haft farbrodern till förmyndare, eftersom han 1553 lämnade denne kvitto å arfvet efter föräldrarna². Åke Johanssons släktgren erhöll sedermera friherrlig värdighet, som förlänades till tre olika medlemmar. Redan 1676 utdog emellertid den friherrliga ätten. Den mest bemärkte af medlemmarna var otvifvelaktigt Åke Axelsson, som var riksråd i midten af 1600-talet och vid flera riksdagar fungerade som landtmarskalk. Efter hans äldste sons död öfvergick Göksholm till dottern Barbro, som var gift med riksrådet Claës Bjelkenstjerna. Därmed gick den gamla stamgården ur släkten Natt och Dag - ungefär samtidigt med att äfven Bro och Säby vandrade till nya släkter under omständigheter, som här nedan komma att närmare relateras.

3

MÅNS JOHANSSON

Första gången Måns Johansson omtalas såsom ägare till Säby är i ett bref, som hänföres till år 1524. Det är hans morgongåfvobref till hustrun Barbro Eriksdotter, hvilket ännu finnes i original bevaradt, och hvars datering är alltför tydlig för att kunna utläsas till något annat. Enligt brefvet ger han hustrun på rätt hinderdag, den 28

1 Copia i Margareta Grips bok (Trolleholm).

2 Bref 1553 11/10 o. 15/11 (Link.). Anrep har om denna ättegren oriktiga uppgifter, som beriktigats af Schlegel-Klingspor.

juni 1524, Säby med underliggande gårdar i Wist socken samt dessutom ett flertal gårdar i angränsande socknar¹.

Då emellertid styfmodern, som hade fått Säby i morgongåfva, ännu lefde på våren 1525, och då arfskiftet efter fadern ej förrättades förrän 1526, synes det högst märkvärdigt, att Måns Johansson redan 1524 kunnat bortgifva dessa gårdar, synnerligast som han i brefvet uttryckligen säger, att han »vedersade hustrun» godsens, sedan de mellan brodern och honom själf »skiffte och bytte vore». Då därtill kommer, att Måns Johansson i brefvet kallar sig riddare, hvilket han enligt andra handlingar blef först vid konung Gustafs kröning 1528, och då dessutom de vittnesmän, som i brefvet kallas »herrar», likaledes erhöilo riddarvärdigheten vid samma tillfälle, kan uppgiften icke vara riktig. Antingen föreligger en felskrifning, hvarvid man kan tänka sig, att »nionde» i ett concept är tydt som »fierde», eller har gåfvan lämnats flera år efter bröllopet och brefvet antedaterats. Hvilket år Måns Johansson än kan ha kommit i besittning af Bo Jonssons gårdar i Wist socken, säkert är, att han vid öfverlåtelsen till hustrun betraktat dem som en sammanhängande domän, och att Säby såsom den största gården intog en dominerande ställning i samlingen. Visserligen synes han icke ha använt Säby som sätesgård. Den ofta återkommande uppgiften -- hos Anrep och Schlegel-Klingspor m. fl. - att han skrivit sig till Säby, har ej af någon påträffad handling fått bekräftelse, utan var Bro den sätesgård, som han gång på gång tillfogade vid namnet. Ännu 1544 bodde två landbönder på Säby, och först på 1550-talet, då sonen tillträdte gården, äro dessa landbönder försvunna ur kronoräkenskaperna².

Emellertid har Måns Johansson tydligen intresserat sig för reglering af komplexet. Det ingick i ett område, som han hade i förläning, och det anslöt sig på det närmaste till hans sätesgård Bro. År 1543 underhandlade han med konung Gustaf om att från kronan tillbyta sig två gårdar i Torpa³. Om också bytet ej kom till stånd - Torpagårdarna förvärfvades till Säby först af herr Måns' sonhustru--så vittnar skriftväxlingen i hvarje fall om hans planer. Några år efteråt bortbytte han till Lasse Tidemansson på Forsa delar af Ingetorp och Bresäter emot några ängsmarker i Wist, och verkställdes denna uppgörelse på Säby⁴. Den förtidiga öfverlåtelsen af egendomen till sonen innebar ju också en definitiv åtgärd för att låta Säby inträda i den ställning, som Bjärka en gång i tiden innehafte, då Bo Jonsson kring sin befästade borg samlat ett af sina mest omfattande godskomplex.

1 Perg. i UB dat. »år tusende femhundrade tiugu upå fierde».

2 KA, Östergötlands handlingar.

3 Bref 1543 1/8 (Gustaf I:s Reg.).

4 Bref 1550 20/8 fanns i slutet af 1700-talet å Säby, åber. i Cederhjelm's förteckning öfver handlingar (S 103).

1. Måns Johansson till Peter Källberg. De kunnit och förstått guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna. Vi vilja och vilja att vi ska kunna förstå guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna. Vi vilja och vilja att vi ska kunna förstå guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna.

2. Måns Johansson till Peter Källberg. De kunnit och förstått guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna. Vi vilja och vilja att vi ska kunna förstå guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna. Vi vilja och vilja att vi ska kunna förstå guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna.

3. Måns Johansson till Peter Källberg. De kunnit och förstått guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna. Vi vilja och vilja att vi ska kunna förstå guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna. Vi vilja och vilja att vi ska kunna förstå guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna.

4. Måns Johansson till Peter Källberg. De kunnit och förstått guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna. Vi vilja och vilja att vi ska kunna förstå guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna. Vi vilja och vilja att vi ska kunna förstå guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna.

5. Måns Johansson till Peter Källberg. De kunnit och förstått guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna. Vi vilja och vilja att vi ska kunna förstå guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna. Vi vilja och vilja att vi ska kunna förstå guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna.

6. Måns Johansson till Peter Källberg. De kunnit och förstått guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna. Vi vilja och vilja att vi ska kunna förstå guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna. Vi vilja och vilja att vi ska kunna förstå guds ord och vilken betydelse det har för oss som kristna.

6. Måns Johanssons morgongåfvobref.
Ferg. sign. 1524 20/s. UB.

Den man, som sålunda lät en ny tid skymta för de afsides liggande gårdarna, var en i flera hänseenden märklig person, hvars historia är nära förbunden med Gustaf Vasas nydaningsverk. Tack vare det omsorgsfulla bevarandet af konung Gustafs skrivelser - då han vid förvaltningens nyorganisation upplade det s. k. riksregistraturet - har man möjlighet att tämligen väl följa de yttre dragen af Måns Johanssons lefnadsbana, i den mån den tangerade riksangelägenheterna. Hans personliga lif däremot är det svårare attkomma nära. Endast en och annan gång skönjer man några drag, formade från konung Gustafs skarpa synvinkel, i de skrivelser från konungen, som utgöra den fullkomligt dominerande källan för en biografisk skildring öfver denne ägare af Bjärka-Säby¹.

Född omkring 1498 var Måns Johansson en helt ung man, då fadern rycktes bort och styfmodern sökte behålla Kalmar slott för det nationella partiets räkning. Redan tidigt blef han inriktad på en svensk-sinnad uppfattning, då ej blott fadern var en utpräglad motståndare till danskarna, utan han också såsom lärare hade den glödande patriotens Johannes Magni, som sedermera under landsflykten skref sitt fäderneslands historia². Man kan därför ställa sig tviflande mot en i släktböckerna förekommande uppgift, att han efter Kalmars intagande af danskarna skulle varit Sören Norbys undermarskalk.

Säkert är i hvarje fall att han under befrielsekriget anslöt sig till Gustaf Vasa. Då kriget icke drog fram öfver de trakter af Östergötland, där hans släkt hade sina egendomar, utan hufvudsakligen berörde de befästade slotten i norra Östergötland och vid kusten, var det väl närmast genom sina förbindelser åt Kalmar, som han kom i kontakt med den stora folkrörelsen. Efter Stockholms blodbad hade flera adelsmän flytt till Sören Norby i Kalmar för att söka skydd mot de omänskliga grymheterna. Då sedermera riksmötet i Vadstena utlystes i augusti 1521, skyndade en stor del af de svenska ädlingarna från Kalmar för att ansluta sig till befriaren, och troligen voro Måns Johansson och hans styfmoder med bland dessa. Han öfvergaf således sin gamla hemvist redan innan Kalmar slott uppgafs af danskarna, hvilket ej skedde förrän i juli 1523. Då Gustaf Vasa efter det i juni samma år förrättade konungavalet utdelade förläningar åt sina trogna, blef också Måns Johansson ihågkommen, i det han erhöll Mellösa socken som redan ,fadern innehafte.

Konung Gustaf var honom sedermera väl bevågen och anlidade honom i flera tjänster och viktiga värf. Redan 1526 blef han häradshöfding i Nerike; 1527 fick han först Norra Kinds härad i förläning

1 I de fall, då inga källor här nedan åberopas, äro uppgifterna om Måns Johansson hämtade från det tryckta samlingsverket »Gustaf den förstes registratur». Uppgifterna återfinnas lätt med hjälp af det i hvarje band förekommande registret.

2 Johannes Magnis krönika sid. 625.

med »alle konungslige saker och räntor», och senare på året äfven Ydre härad på enahanda villkor; 1528 blef han vid konungens kröning slagen till riddare.

Under de följande åren vidgades ytterligare hans förläningar. Så t. ex. hade han en tid Kåkinds härad, som 1529 utbyttes mot Uppvidinge - således samma som fadern haft - och senare erhöll han Valkebo och Norra Vedbo härader, Resheda fjärding af Östra härad och Kisa socken i Kind med vederbörliga räntor. Äfven Vistbo fjärding, hvori Wist socken ingick, införlifvades med hans län enligt de bevarade kronoräkenskaperna. Ännu 1555 var årliga räntan af både krono- och skattebönder i Wist socken anslagen åt honom¹. Då han hade sin sätesgård i Östergötland och då han vid arfskiftet med brodern fick en stor del af sina egendomar samlade i Stångåns dalgång, koncentrerades här hans ekonomiska intressen. Konungen förstod också att vid flera tillfällen utnyttja det inflytande han såsom en af Östergötlands störste godsägare hade i sin hembygd.

Under de oroligheter, som utbröto i olika delar af landet i anledning af reformationsåtgärderna, stod Måns Johansson - liksom i allmänhet frälset i Östergötland - troget på konungens sida. jämte Holger Carlsson (Gera) till Björkvik och representanter för domkapitlet och städerna i Östergötland sändes han på våren 1529 för att å konungens vägnar underhandla med de upproriske i de angränsande provinserna. Särskildt i Västergötland hade upprorsrörelsen tagit fart under ledning af Ture jönsson och biskop Måns Haraldsson i Skara.

Efter förrättadt värf blef Måns Johansson på sommaren 1529 utnämnd till riksråd, och senare på året anförtröddes honom också den ansvarsfulla posten som höfvidsman på Kalmar slott, med hvars fästen och palissader han redan från barndomen var bekant. Vid denna utpost gällde det särskildt att ha en pålitlig man, då äfven utrikespolitiken började påverkas af de missnöjda, som flydde till utlandet eller sökte förbindelser i Danmark och Tyskland för att motverka konung Gustafs sträfvanden. På slottet och länet fick han förnyad fullmakt 1532, och ännu på våren följande år var han kvar i Kalmar, men på hösten 1533 lämnades slottslofven åt andra².

Ett speciellt uppdrag, som konungen ansåg lämpligt anförtro höfvidsmannen på Kalmar, var att skaffa upplysning om vissa påstådda stämplingar af Hans Brask.

1 Räkningar öfver årliga räntan, KA. [fr] A. Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630. I sistnämnda arbete uppgifves, att Måns Johansson 1545 eller 1546 lämnat förläningen af Vistbo fjärding, som öfvergått till Johan Turesson. Emellertid står ännu i 1555 års räkenskaper för årliga räntan Måns Johanssons namn omramadt alla uppgifter om räntan från skatte- och kronobönder i Wist. Om länet verkligen innehafits af Johan Turesson, har kanske Måns Johansson återfått länet och behållit det till sin död sistnämnda år.

2 Bref 1533 24/9 (Gustaf I:s Reg.)

Denne märklige man, som i Östergötlands historia intagit en framskjuten plats, hade just aldrig dragit jämnt med konungen, oaktadt han anslutit sig till befrielseverket. Redan då konungen börjat sitt anlopp mot kyrkans klenoder och särskildt fordrat, att Östergötlands kyrkor skulle lämna bidrag för utrustning af en här för Gotlands befrielse - med åberopande af att ön hörde under Linköpings stift - hade flera skarpa skrivelser växlats mellan konungen och den myndige prelaten. Sedermera hade efter Västerås riksdag brytningen blifvit fullständig, och biskop Brask hade öfvergifvit sitt kätterska fädernesland hellre än att foga sig i de nyheter, som voro fullkomligt stridande mot hans uppfattning. Efter ett visitationsbesök på Gotland hade han begifvit sig till Preussen.

Konungen hade emellertid svårt att frigöra sig från fruktan för hans intriger och bad nu herr Måns ställa allt till rätta därnere i Kalmar län, där »han var på vårt argesta både ibland allmogen och klerkerna». Konungen hade kommit öfver ett bref, som biskopen skrivit till en af sina forna präster - Kalmar tillhörde ju Linköpings stift - och han ansåg det därför »nyttigt vara, att den herr Sonne i Madesjö kunde blifva utaf med det gäldet, hvar det kunde lämpliga tillgå, och en annan god man sättas där i hans stad igen». Föröfrigt skulle herr Måns noga se till prästerna och »bespana och få fatt uppå Braskens brefdragare och förskicka oss dem tillhanda».

Senare hade herr Måns också att hålla ett vakande öga på de utländska krigsförberedelserna särskildt under de af Christian II framkallade oroligheterna i början- på 1530-talet. Då efter Grefvefejdens slut en del tvistefrågor skulle uppgöras med Danmark, var han också utsedd till delegerad både vid mötet i Halmstad 1537 och vid mötet i Kalmar 1540, då verkligen en »förbundstraktat» kom till stånd. Inom landet var det hufvudsakligen de antireformatoriska rörelserna, som väckte konungens oro, och då han 1539 ansåg sig behöfva anropa adeln om hjälp till försvar för den evangeliska läran, vände han sig bl. a. till Måns Johansson såsom en framskjuten representant för herremännen i Östergötland.

Ännu viktigare uppdrag fick herr Måns sig tilldelade under den för konungen synnerligen besvärande Dackefejden.

Detta, det svåraste af alla uppror under Gustaf Vasas tid, hade en gynnsam jordmån i det missnöje, som konungens alla nyheter framkallade. Det var ej endast den kyrkliga omhvälfningen, som med kyrkornas sköfling och de nya kyrkobruken satte sinnena i oro, utan också på det världsliga området framträdde nyheter, som stredo mot häfdvunna föreställningar och gamla sedvänjor. Staten ingrep genom sina fogdar på områden, där den enskilde varit van att ensam bestämma - i allmogens näringsfång, i handel och vandel. Nya former tillämpades för beskattning och taxering, och ringa hänsyn togs

till rättigheter, som sedan gammalt åtnjutits. Det var på alla områden en omvärdering af gängse begrepp och en omhvälfning, hvars verkningar aldrig tycktes upphöra, då hvarje dag kunde komma med nya öfverraskningar. Så framkallades i sinnena en jäsande oro, en känsla af obehag, som man ville afskudda sig.

Upproret började i södra Småland, där en bonde Nils Dacke tog ledningen, men det utbreddes sig snart öfver Kalmar län, öfver Varend och norra Småland inåt Östergötland. I maj 1542 fick konungen de första underrättelserna om resningen, och redan i juli var upprors-hären hunnen upp mot norra Småland. För att samla sina maktmedel uppådade konungen frälset i olika delar af landet och beordrade samtidigt de ledande männen att »tinga» och förmana bönderna i sina landsändar. Måns Johansson skulle i Kalmar län uppläsa ett kungligt mandat, däri faran för Christian II:s barn och deras gynnare utmålades, och Ture Trolle å Bergkvara skulle sköta bönderna i västra Småland.

Då frälsets härar i augusti voro samlade, började framryckningen under befäl af Lars Siggesson och Johan Turesson m. fl. Måns Johansson förde befålet öfver en afdelning, som från Vadstena ryckte nedåt Östergötland - till de landsdelar där han hade sina förlänningar och egendomar. Allmogen i Kind och Ydre hade flera gånger lofvat herr Måns att vara konungen tillgifven, men när han nu ryckte fram, reste de sig från alla håll. För att försvåra truppernas rörelser fällde allmogen stora bråtar framför dem, så att de måste gå kring ett berg för att komma i strid med de upproriske. Med den ofördelaktiga ställning trupperna hade, kunde Måns Johansson icke hålla fienden stången, utan tillfogades ett allvarligt nederlag vid Kisa. Endast en del af hans folk lyckades undkomma till Linköping. Detta skedde i början på september 1542.

En tid därefter höll konungen ett möte i Söderköping för att söka lugna menigheten. Sj älf var han verkligen bekymrad öfver ställningen, ty äfven från andra håll inlöpte dåliga tidender. heller städerna i Östergötland ansågos pålitliga, »de voro så fullproppade med papisteri, jungfru Marias mjölk och S:ta Britas uppenbarelser, att de intet aktade hvad de bedrefvo». Striderna i Östergötland fortsatte också efter nederlaget vid Kisa. Emot den härafdehiing, som dragit uppåt Linköping, fälldes bråtar vid Skeda och Slaka, så att den tvangs att draga sig åt nordost till Törnevalla. Vid Haddorp i Slaka socken blefvo dock några smålänningar illa åtgångna af konungens folk.

Först i oktober lyckades man få en dagtingan till stånd, ytterligare bekräftad genom en öfverenskommelse under påföljande månad. Dacke själf lofvade att höra och åtskilja alhnogens klagomål, och konungen å sin sida skulle tillse att missförhållandena blefvo afhjälpta.

Under den tid, som följde, sökte konungen också i skrivelser till de upproriska landsändarna försvara sina reformer. Med sin fyndiga värtalighet skildrade han det tillstånd, som fordom varit, och bemötte allmogens fordran att få behålla det som var »gammalt och fornt». Då man svårligen kunde lita på förlikningen, vidtogos nya försvarsanstalter, samtidigt med att man också upptog allmogens klagomål till beaktande. Flera önskemål kunde man tillmötesgå. En resolution uppsattes, och Måns Johansson och några andra förtroendemän sändes att kungöra den och »tinga» med allmogen. Herr Måns fick därvid det särskilda förtroendet att tala med Dacke.

Denne ansåg sig kunna uppträda med flera fordringar mot konungens utskickade - då han litade på de förbindelser han inledt utomlands. Redan på sommaren 1542 hade han vänt sig till Danmark, och senare hade kejsaren och flera tyska furstar invecklats i underhandlingar, hvarvid den flyktade biskop Måns Haraldsson äfven tjänstgjort som förmedlare. Något aftal om utländskt bistånd var dock ej träffadt när kriget åter bröt ut i februari 1543.

Äfven nu förlades en stor del af striderna till Östergötland. En afdelning af de upproriske ryckte öfver Tjust och Tunalän fram till Söderköping, medan Dacke med hufvudhären gick öfver Holaveden mot Mjölby, där han tillkämpade sig en seger.

Konungens trupper beordrades nu att från två håll rycka ned mot själfva upprorshärden i Småland. Från Västergötland ryckte Gustaf Olofsson genom Småland in i Södra Møre. De uppsvenska härarna drogo från Östgöta-städerna, där de samlats, ned längs Stångåns dalgångar emot Vimmerby, och »lupo bönderna allt bredvid hopen uppe i de höga bergen och skogarna, förundrande sig öfver konungens väldiga skara». Vid sjön Åsunden mellan Horn och Eneby skall en strid ha utkämpats. Dacke säges därvid ha blifvit »skjuten genom båda sina låar», och »meste parten af Dackens folk blef där slaget och nederlagdt».¹

Upproret fortsatte dock ännu en tid och afslutades först då Dacke, som flytt öfver gränsen till Blekinge, blef uppspårad och skjuten. Dackefejden har i en skildring öfver Måns Johansson förtjänat beaktande ej blott därför att han spelade en framskjuten roll vid åtgärderna för upprorets bekämpande, utan också därför att striden pågick i de trakter, där han hade sina egendomar. Det är egentligen den mest omfattande strid, som förekommit i trakterna omkring Wist och Stångåns vattendrag. Måns Johansson fick också flera af sina gårdar brända af de upproriske, enligt hvad konungen anför i ett af sina bref.

I Uppgifterna om slaget vid Åsunden återfinnas i Tegels ofvan omtalade historia. Arthur A. Stille (Hist. Tidskr. 1907) har kommit till den uppfattningen, att det af Tegel skildrade slaget aldrig utkämpats.

En tid efter Dackefejdens afslutande blef herr Måns 1543 utnämnd till lagman i Östgöta lagsaga, hvilken vid denna tid, liksom under medeltiden, omfattade äfven norra Småland.

Liksom konungen under Dackefejden ofta gaf Måns Johansson förtroendet att underhandla med de upproriske, så har han också anlitat honom såsom sändebud vid förhandlingar med utlandet.

Utom vid de ofvannämnda uppgörelserna med Danmark i Halmstad och Kalmar var han med bland underhandlare hos danske konungen år 1548. Två år efteråt afgick han jämte Georg Norman på en beskickning till kejsar Carl V, då det gällde att få till stånd ett fördrag för att upplara frågan om de arfsanspråk, som ännu förfäktades af Christian II:s döttrar¹.

Vid de åtgärder konungen vidtog för att förläna det gammalkyrkliga Vadstena en efter den nya tidsandan lämpad prägel fick också Måns Johansson medverka. Redan 1540 skickades han till Vadstena

7. Måns johanssons sigill och namnteckning.
Bref 1548 13/2 (Rådslag, RA).

för att å konungens vägnar tillse och inventera klostret, hvarvid det också gällde att undanrödja de gamla katolska ceremonierna². Denna institution hade fått tillstånd att fortfara, oaktadt dess jordagods vid reduktionen indrogos till kronan eller återbördades till adeln. Några egendomar hade dock stannat i klostrets ägo, men i öfrigt voro dess inbyggare hänvisade till allmosor, som fingo uppsamlas i olika delar af landet. Munkar och nunnor ägde utgå ur klostret och gifta sig, men å andra sidan kunde också nya emottagas. Helt naturligt fruktade konungen här en papistisk agitation, och han uppmanade också adeln i provinsen att tillse, att icke munkarna och nunnorna motarbetade reformationen. Tillika sökte han beställa någon som kunde undervisa dem, »att denna hop skulle så en gång reformerad blifva, att man ej alltid skall hafva att skaffa med deras papistiska väsende». För öfverinseende öfver afvecklingsarbetet lämpade sig säkerligen herr Måns, som redan vid föregående tillfällen haft att kämpa mot de antireformatoriska intrigerna. Den roll Måns Johansson tilldelades vid det af konungen igångsatta

¹ Svenska Riksdagsakter I s. 601, 603.
² Diarium Vadstenense maj 1540.

slottsbyggnadsarbetet i Vadstena var också af öfvervakande art. Redan 1545 hade byggnadsarbetet begynt och sedermera fortskridit under ledning af tysken Joachim Bulgrin. Såsom rådgifvare vid arbetet nämnes Måns Johansson vid flera tillfällen, exempelvis 1549, då han jämte Axel Eriksson fick i uppdrag att resa ner till Vadstena för att med Bulgrin träffa uppgörelse om anskaffande af arbetare och deras aflönande. Sj älf tyckes herr Måns ha haft i sin tjänst några tyska handtverkare, som öfvergingo till Vadstenabygget. År 1552 erhöll han jämte tre andra herrar slottslofven på Vadstena slott »på det att slottet måtte blifva bättre förvaradt än den tid Arvid Nilsson där regerade under Joachim Bulgrins frånvaro». Samma år var byggnadsarbetet så långt framskridet, att konungen i den nya borgen kunde fira sitt bröllop med Katarina Stenbock på sommaren 1552¹. Äfven i en hel del tillfälliga förvaltningsvärf anlidades Måns Johansson. Så t. ex. var han 1534 ledamot af konungens nämnd, hvarjämte han flera gånger beordrades att delta vid vapensynerna och vid konungsräfster i de landsdelar, där han hade sina domäner, eller att ingripa vid något orättmätigt förfarande af konungens undersåtar. Vid den unge prins Carls begrafning i Linköping 1544 stod herr Måns främst bland de sex, som hade det hedrande uppdraget att fungera som bärare. Sitt förtroende för mannens praktiska förfarenhet visade konungen, då han åt Måns Johansson och »andre fogdar och befallningsmän» i Östgötabygden uppdrog att pröfva förslaget om kanalisering vid Motala ström (1544) - samma plan som en gång hägrat för Hans Brask, då denne var herde i stiftet. Äfven om de upptäckta kopparstrecken i Åtvidaberg tillskrefs herr Måns (1552). Om konung Gustaf sålunda visade sig uppskatta Måns Johanssons förtjänster, så blundade han å andra sidan icke för hans fel. Af flera handlingar synes framgå, att herr Måns icke var fri från det våldsamma sinnelag, på hvilket hans fäder före honom gifvit sorgliga prof, och konung Gustaf, som själf icke kunde rosas hvarken för sinneslugn eller öfverdriiven mildhet, ansåg sig flera gånger hafva anledning uppmana honom och hans hustru att »måtteligen med sine tjänare handle». Med sitt landsfaderliga intresse för alla sina undersåtar och sin erfarenhet af stränghetens vådor upptog han också till bepröfvande böndernas klagomål. Då herr Måns' hustru 1545 tillfogat en bonde »mycket öfvervåld», därför att hon icke bekommit halfparten af humle och honung, ansåg sålunda konungen det »godt och rådeligt vare att I rätte Eder själfve i den måtto, handlandes skäligen med honom och andre våre undersåtar; än dock de äro Edre och Eder broders landbönder och under Edert målsmandöme, så skulle man dock icke med rätte tränge dem ifrå Sveriges lag eller göra dem alldeles så boslitne,

1 Jfr C. M. Kjellberg, Vadstena (1917).

betänkandes hvad sådant tillförene förorsakat hafver; icke sitter man heller ännu i så stor myckenhet med bönder, att man tarfver så mycket pucke eller truges med dem eller göre dem boslitne med mindre man har dess bättre rätt». Då en bonde hos konungen klagat öfver att han blifvit dömd till för höga böter och fängslad förd till herr Måns' gård, förordnade konungen (1547) ny ransakan och uppmanade herr Måns att ej vara alltför sträng »efter man på denne tid och efter som lägenheterne nu skicke, får icke hafve mycket klander och väsende med allmogen» Vid ett annat tillfälle (1551), då det gällde tvist med en Håkan skraddare, ålade konungen allvarligen herr Måns och fru Barbro att »late hans hustru utur fängelset».

Emot en af Måns Johanssons fränder fann sig föröfrigt konungen föranlåten att än kraftigare ingripa, då det Natt- och Dagska blodet svallat öfver mer än lofligt var. Herr Måns' brorson Johan Åkesson hade låtit anhålla en knekt och fört honom bunden hem till gården, »och var han icke väl kommen inom dörren förrän Johan grep till ett svärd och högg honom hufvudet sönder så att han strax död blef». Då det dessutom förspordes, att Johan skickade sig »ganska själsindt» hvar han än vore, synnerligen mot sina egna landbönder, så att de njöto hvarken lag eller rätt, utan måtte alltid göra efter hans hufvud och sinne, hade Kungl. Maj:t sett sig föranlåten att anhålla honom för ransakning. Såsom släktens hufvudman tyckes herr Måns ha kommit honom till hjälp, men prins Erik visste nog att försvara Kungl. Majzts åtgärd¹.

Under utbrott af dåligt lynne tyckes konung Gustaf ej ha haft så stort förtroende för Måns Johanssons förmåga att öfva tillsyn, då han vid ett tillfälle (1544) uppmanade honom vara tillstädes i häradet eller åtminstone där ha en fogde »och icke så försumme alle saker som Eder sedvane mest vare pläger». Äfven i de aflägsna landsändarna ansåg konungen vaksamheten af nöden, »förty» - säger han i en skrifvelse 1550 om herr Måns' förvaltning - »verlden är fast selsind, och här hos oss vanke många farlige och selsinde tidender, dem I intet vete utaf, efter I äre något af vägen besittandes».

Det sista uppdrag Måns Johansson fick af sin konung var att deltaga i den expedition till Finland, som företogs på sommaren 1555, då de ryska plundringarna och våldsbragderna blefvo alltför besvärande. Efter att konungen i Åbo hade mottagit en lifländsk beskickning fortsattes färden till Viborg, där trupper voro samlade och dit också en flotta skickades från Stockholm. Åt Måns Johansson lämnades därvid slottslofven på Viborg.

Innan något krig egentligen begynt, afled emellertid Måns Johansson i Viborg själfva julnatten 1555, enligt hvad konungen uppgaf, af »en

1 Prins Erik till Måns Johansson 1554 1/a (Gustaf Izs Reg.).

sot där vanker»¹. Då konungen följande år återvände till Sverige, efter att stillestånd var slutet med ryssarna, hade han alltså mistat en af de vänner, som alltid troget stått vid hans sida. Dämed hade också en af förgrundsfigurerna under den märkliga brytningstiden och en af släkten Natt och Dags mest verksamma medlemmar skattat åt förgängelsen.

Liksom fadern var Måns Johansson en rik man, som hade egendomar spridda rundtom i Sveriges bygder. Förmodligen fick han - liksom de flesta af adeln - också ekonomisk vinning af reduktionen genom återbördande af kyrkogods. De donationer, Bo Jonsson eller hans förfäder gjort till Linköpings och Strängnäs' domkyrkor, omhändertogos visserligen af Birger Nilsson (Grip) såsom innehafvare af arfvingarnas rätt, men konung Gustaf framhöll för denne, att det också kunde finnas andra, som ville dela rättigheterna, hvarvid han särskildt gjorde antydning om dem »som före Natt och Dag»². I hvarje fall hade nog Måns Johanssons förfäder mot kyrkor och kloster visat en gifmildhet, som nu fick sin materiella belöning.

Några ännu bevarade jordböcker öfver herr Måns' efterlämnade fastigheter, hvilka förmodligen upprättats i och för arfskiftet efter honom, gifva nogsamt vittnesbörd om att hans domäner voro betydande. Den ena af dessa, som är daterad på hösten 1556, upptager hufvuddelen af hans egendomar, fördelade på landskap och rättare-dömen³. Där saknas emellertid de båda sätesgårdarna Bro och Säby - måhända därför att han redan före sin död öfverlätit sistnämnda gård till sonen Nils och träffat disposition om öfverlämnande af Bro till den andre sonen. I ett annat, tydligen något senare upprättadt jordaregister, som redogör för arfvets fördelning mellan barnen, upptagas emellertid äfven sätesgårdarna med omkringliggande⁴. Sammanställer man uppgifterna ur de båda jordeböckerna, får man en betydande samling fastigheter, som tillhört Måns Johansson, fördelade på 34 socknar i Upland, Västmanland, Närke, Södermanland, Östergötland, Småland, Öland, Värmland, Dalsland och Västergötland med afstickare i en socken på andra sidan Göta älf i det dåvarande Norge. Hela antalet namngifna ställen belöpte sig till ej mindre än 348, om däri inräknas både gårdar, torpställen, utjordar och kvarnströmmar, såsom närmare framgår af Bil. A till detta arbete (sid. 333), där samtliga egendomar äro så vidt möjligt identifierade och återgifna med sina nuvarande namn.

1 Uppgift om dödsdagen återfinnes i Margareta Grips bok (Trolleholm). Konungen omtalar dödsfallet i ett bref till prins Erik 1556 19/1 (Gustaf I:s Regn).

2 Bref 1551 17/11 (Gustaf I:s Reg.). Jfr Handl. rör. Skand. historia 22 s. 355.

3 Jordebok 1556 18/10 (RA, Biogr. N 2 b).

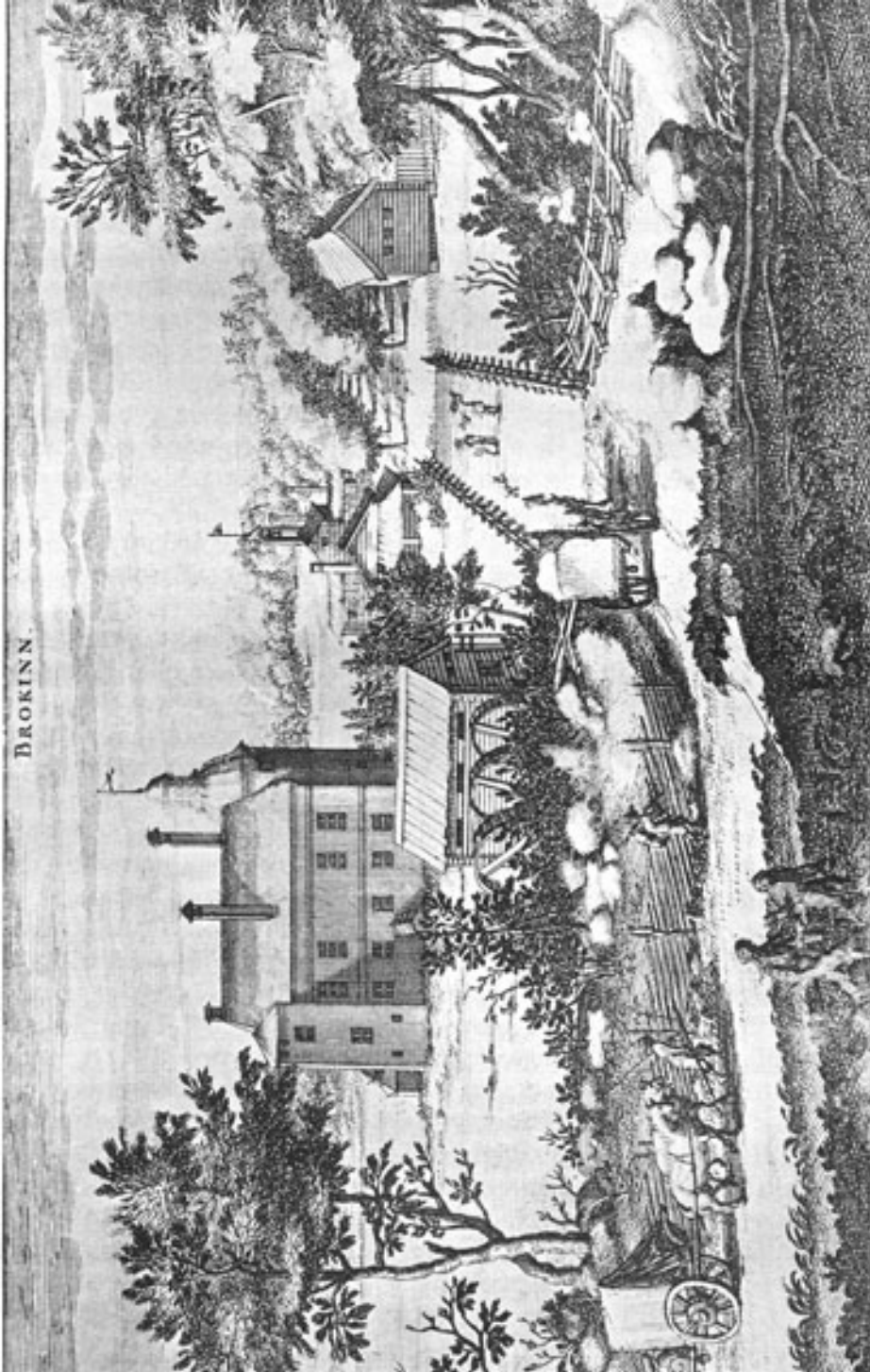
4 Odat. jordebok (UB, X 240 Natt o. Dag), här betecknad omkr. 1571.

Dessa förteckningar öfver Måns Johanssons jordagods äro i hög grad ägnade att belysa arten af en herremans domäner vid denna tid - kanske det första tillfälle, då man kan med någorlunda viss het bedöma gårdarnas antal och spridning.

Redan komplexets omfattning är anmärkningsvärd. Då inga omständigheter tyda på att Måns Johansson ansågs rikare än sina samtida jämlingar, var hans förmögenhet nog tämligen genomsnittlig och typisk för en herreman i Gustaf Vasas närmaste krets. Jämför man antalet gårdar med dem, som tillhörde exempelvis den dåtida adeln i Skåne, visar det sig, att de som nere i dessa feta bygder ansågos som de mest förmögna, knappast voro i besittning af flera gårdar än Måns Johansson. En herre, som anses ha varit Skånes rikaste man på sin tid - Stig Olufsen af släkten Krognos - hade vid sin död i slutet af 1400-talet omkring 380 gårdar i sin ägo¹. Företeelsen synes rimlig nog, om man tänker på att de svenska gårdarna voro mindre gifvande än de skånska, men den kan också ha sin förklaring i historiska förhållanden med en djupare innebörd.

Frapperande är också den ändlösa spridningen af gårdarna i Måns Johanssons domän. Såsom redan i första bandet af föreliggande arbete antydts, försökte man rent systematiskt att vid arfskiften efter herremännen få lotterna sammansatta af gårdar från olika landsdelar. Det var ej blott sträfvan efter ingrepp i olika provinser eller behovet af säkerställande mot missväxt och hemsökelse i vissa trakter, som motiverade denna tendens. Starkast verkade nog naturahushållningens praktiska kraf, då godsherren ville från egna gårdar uppbära de varor af olika slag, som behöfdes för hans hushåll. Då räntepersedlarna i regel voro fixerade för respektive gårdar, hade man vid en fördelning att tillse, att alla slag af räntor kunde erhållas i lämpliga proportioner. Sålunda var det räntepersedlarnas art, och ej gårdarnas lokala samhörighet, som i första hand blef utslagsgifvande vid fördelningen. Af allt att döma var detta system knappast någonstädes så utveckladt som i Sverige, där det förvisso hade en giltig förklaringsgrund i landets skiftande natur, då inom samma statsrättsligt afgränsade område möjligheter förefunnos för en mångsidig produktion, men samtidigt stora landsträckor skilde de olika produktionsområdena från hvarandra. Med traditionens seghet höll sig systemet uppe under hela det gamla adelsväldets tid, om också på 1600-talet bestämda ansatser gjordes till en planmässig koncentration, såsom senare skall visas. I Skåne, hvars ensartade natur gaf andra betingelser för jordfördelningen, tyckes koncentrationen ha genomförts långt tidigare än i Sverige, i det att redan på 1500-talet så godt som allestädes utgårdarna till de stora godsens voro samlade i hufvudgårdens

1 Carl Gustaf Weibull, Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början (Lund 1923).

8. Bro i Kind på 1600-talet.
Ur Dahlbergs Svercia.

närhet - om man nu får tro de allmänt hållna slutsatserna i det nyss återopade arbetet om Skånes jordbruk.

I Måns Johanssons jordeböcker, särskildt den som redogör för arfs-lotterna, skönj es i hvarje fall variationen i räntepersedlar och inkomst-källor på ett sätt, som vittnar om att räntornas art var afgörande vid gårdarnas fördelning. Medan egendomarna uppe i Bergslagen tillgodosågo behovet af järn och gårdarna vid Östersjökusteni gåfvo strömming eller andra fisksorter, kommo spannmål, smör, fläsk, honung, hampa, bast och reda penningar från så godt som alla delar af landet, och gällde det vid arfskiftet att göra en rättvis avvägning efter behovet.

Endast i Vårdnäs och Wist socknar förekom en verklig godsanhopning, med flera hemman och torp samlade kring de båda sätesgårdarna Bro och Säby. I Tystberga socken i Södermanland var antalet gårdar också rätt betydande, men Stora Hamra, som var säte för rättaren i trakten, hade knappast några förutsättningar att utvecklas till en hufvudgård. I alla dessa tre fall var det Bo Jonsson, som utfört koncentrationsarbetet. De enda tillstymmelse till verkliga storgods, som i samlingen förefunnos, voro sålunda, märkligt nog, resultat af denne mans vidtutseende verksamhet - ännu efter 200 år kvarstående som relikter i en eljes kaotisk söndersplittring. Äfven i Skärstad socken i Jönköpings län voro några mindre egendomar samlade kring Stickelösa rättaregård. I alla de öfriga hundratals socknarna steg däremot antalet gårdar ingenstädes till mera än fem - i sanning ett talande vittnesbörd om den fullkomliga bristen på lokal koncentration. Hvarifrån alla dessa gårdar kommit är gifvetvis icke möjligt att i detalj utreda. Utom arvet från fadern - i hvilket de tre antydda koncentrationsområdena ingingo - hade säkerligen också moderne arvet lämnat beaktansvärda tillskott till Måns Johanssons förmögenhet, då nämligen Alfrid Jönsdotters släkt hade stora besittningar i västra Sverige. Äfven genom egna byten och transaktioner hade han förökat de fäderneärfda rikedomarna. Flera bevarade bref, däribland äfven bytesuppgörrelser med konung Gustaf, vittna om hans sträfvan att organisera och utvidga sina besittningar¹.

Sannolikt har herr Måns mestadels varit bosatt på Bro -- i den mån riksangelägenheterna ej hållit honom bunden vid andra platser. Kanske fanns redan på hans tid den byggnad som sedermera kvarstod ända till 1726, då den genom en eldsvåda förstördes. Egendomens ägare i slutet af 1600-talet betraktade sitt hus som »ringa och efter gamla sättet byggt», då han väntade den höga äran att få emottaga

1 Riksregistraturet 1543, 1544: Rasmus Ludvigssons samlingar RA; Bjelkesamlingen RA;

Handl. rör. adeln och dess gods (Natt och Dag) i KA; Brokindsaml. i Link. Bibl. Jfr ofvan sid. 36.

konung Carl XI¹. Får man döma af Dahlbergs teckning, har byggningen dock varit försedd med två torn.

Om lifvet därnere på den gamla herregården lämna de torftiga dokumenten inga vittnesbörd. Den privata korrespondensen mellan vänner och fränder hade vid denna tid ännu ej blifvit ett lifsbehof, och de bref, som eventuellt kunna ha växlats om privata angelägenheter i Måns Johanssons umgängeskrets, äro i hvarje fall ej till vår tid bevarade.

Ej ens familjemedlemmarnas namn ha vi möjlighet att till fullo konstatera, då officiella födelse- och dödböcker ännu voro okända företeelser, och då det historiska intresset endast på ett och annat håll tog sig uttryck i uppteckningar om händelser och personförhållanden. Släktböcker började visserligen vid denna tid utarbetas, och i flera af de till vår tid bevarade uppteckningarna stå nog värdefulla upplysningar att erhålla särskildt om då lefvande personer. Men då dylika uppgifter sedermera under århundraden genom nya omskrifningar förvanskats utan att man fullt kan följa sammanhanget, är det synnerligen riskabelt att på dylikt material fota några slutsatser. De bästa källor, som stå oss till buds, äro sålunda äfven för denna tid, liksom för medeltiden, de samtida dokumenten - bref, räkenskaper och enstaka grafstenar.

Enligt Riddarhusgenealogierna skall Måns Johansson ha varit gift två gånger, först med Märta Åkesdotter, dotter till en Åke Göransson, och därefter med den ofvan nämnda Barbro Eriksdotter. Uppgifterna om det första äktenskapet äro emellertid högst tvifvelaktiga. Då de icke förekomma i äldre släktböcker och ej heller af samtida handlingar kunna dokumenteras, är det sannolikt, att de grunda sig på någon missuppfattning. Däremot kan det senare äktenskapet genom bevarade urkunder med full visshet konstateras.

Barbro Eriksdotter, som på 1520-talet blef Måns Johanssons hustru, var syster till Måns Johanssons stjufmoder och sålunda dotter till riksrådet Erik Turesson (Bielke) och Gunilla Bese. Medan herr Måns ägnade sig åt allmänna värf, var det med all säkerhet fru Barbro, som fick förvalta de stora domänerna. Att döma af konung Gustafs ofvan citerade bref var hon en sträng härskarinna, som noga tillsåg, att bönder och tjänare gjorde sina skyldigheter. Hon lefde ännu 1553, men dog kanske samma år². Sin hvilostad fick hon i Linköpings domkyrka, där mannen sedermera också jordades. Ännu på 1700-talet fanns grafstenen väl bevarad, men numera är det icke möjligt att återfinna den bland de stympade grafstensresterna i kyrkans golf³.

1 Gustaf Persson till Sten Bielke 1673 15/9 (Bielkesaml. RA).

2 Vadstena klostrets uppbörds- o. utg.-bok, utg. af Carl Silfverstolpe.

3 I en berättelse om domkyrkan och dess grafstenar, »författad efter Haquin Spegels anledning år 1706», omtalas i samband med stenar vid södra kordörren »näst intill, men på norra sidan ligger fru Barbara till Brokind och herr Måns Johansson till Bro» (Link. domkyrkoarkiv). Denna sten kan svårligen identifieras med en i norra gången liggande grafstensbit med konturer af en sköld, öfver hvilken bl. a. ordet »Barbro» kan läsas. Det är tydligen den sistnämnda, som i ett inventarium 1830 kallas »hustru Barbros- stenen utnött» (Topogr. arkivet, Vitt.ak.).

Vid sitt giftermål gaf herr Måns sin hustru i morgongåfva jämte gårdarna i Wist socken äfven egendomar i Grebo, Åtvid, Yxnerum, Normlösa och Elfvestads socknar i Östergötland, i Ukna socken i Tjust och på Munsön i Mälaren. I förteckningen af 1556 nämnas alla dessa egendomar utom gårdarna i Wist. Detta tyder onekligen på att komplexet kring Säby redan förut öfvergått till något af barnen. Då sonen Nils Månsson, som afled redan året före fadern, innehade Säby som sätesgård, är det högst sannolikt, att han fått denna egendom efter moderns död, som således skulle ha inträffat före sonens giftermål på hösten 1553.

Måns Johansson hade flera barn, om hvilka uppgifter skymta här och där i bevarade handlingar. Två söner med namnet Johan lära enligt Riddarhusgenealogierna ha dött i unga år, men om ingen af dessa ha några bevisande dokument påträffats. Den ene omtalas dock i släktböcker redan vid slutet af 1500-talet. Möjligt är därför, att han verkligen existerat, fast det å andra sidan ej är uteslutet, att namnet tillkommit genom förväxling med Johan Månsson af den äldre generationen.

Två söner, Erik och Nils, hunno till mogen ålder. I allmänhet har det antagits, att Erik var den äldste af de båda och att han till och med var född i ett tidigare äktenskap. Då emellertid Nils gifte sig 10 år före brodern, kan antagandet vara tvifvel underkastadt.

Erik Månsson fick vid faderns död öfvertaga Bro. Två år därefter, i november 1557 omtalas han som riksråd. År 1560 var han med vid godkännande af Gustaf Vasas testamente¹, och 1562 gifte han sig med Margareta Grip². Han gick emellertid mot samma förtidiga död som brodern, då han afled redan året efter giftermålet³.

En tid efter det att Måns Johansson fått bevittna sonen Nils' död, bortgick också en af hans döttrar, Anna Månsdotter, som afled några månader före fadern 1555. Hon hade sedan 1553 varit gift med riddaren Erik Göransson Gyllenstierna som sedermera stupade i danska kriget 1565.“

En andra dotter Karin Månsdotter var gift med Nils Eriksson Slatte, som 1560 skref sig till Slattefors och under de följande åren uppträdde bland frälsemännen i Östergötland. Äktenskapet ingicks

1 Rådets och Adelns bref 1560 30/7 (Svenska Riksdagsakter I).

2 Morgongåfvobref 1562 2/11 (Vik). Bjudningsbref till bröllopet 1562 9/10 (Säfstaholm).

3 Margareta Grips bok (Trolleholm). Erik Gyllenstiernas grafsten i Linköpings domkyrka numera stympad, men enligt äldre beskrifningar med fullständiga data.

icke före 1571, då nämligen Karin i ett bref detta år ännu omtalas såsom ogift. Däremot voro de gifta på sommaren 1573, då Nils Slatte deltog i en uppgörelse om arvet efter svägerskan, jungfru Margareta Månsdotter. På hösten 1577 var fru Karin redan änka.¹

Måns Johanssons tredje dotter Alfrid var gift med slottsfogden på Upsala, Sivard Kruse, för hvilken konung Erik höll bröllop å Stockholms slott fastlagssöndagen 1567. Vid detta tillfälle lär konungen ha låtit förmärka den ovilja mot de höga herrarna, som sedermera tog sig så hemska uttryck i Sturemorden, och till och med herr Sivard själf lär ha varit nära att få dela sina vänners öde². Han afled sedermera 1571, hvarefter hans änka bodde på Lundby i Södermanland till sin död 1588, då hon begrafdes i Frustuna kyrka, där också mannen är jordad³.

Om Margareta Månsdotter, den fjärde af Måns Johanssons döttrar, känner man intet mera än hvad några arfskifteshandlingar förmåla. Då emellertid en viss oklarhet vidlåder dateringen af dessa handlingar, kan man ej med full visshet säga, när Margaretas lefnadslopp afslutades. Enligt ett bref, som endast finnes i vidimation bevaradt, skall redan i oktober 1562 Karin Månsdotter ha uppburit af fru Margareta Grip till Bro allt det hon hade att ärfva efter sina föräldrar och sin »käre salige syster jungfru Margareta Månsdotter»⁴. Trots det att vidimationen är gjord så tidigt som 1577 af biskopen i Linköping och två kyrkoherdar i stiftet, torde brevets datum dock få anses felaktigt. Då Erik Månssons äktenskap med Margareta Grip icke ingicks förrän i november 1562 - att döma både af bjudningsbref och morgongåfvobref - och då Erik afled först 1563, är det icke tänkbart, att hans hustru i oktober 1562 skulle uppträdit såsom innehafvare af mannens arfsrätt. Därtill kommer, att andra handlingar tyda på att arfskiftet efter Margareta förrättades först i början på 1570-talet. Det nyss återopade brevet af 1571 handlar om arfsuppgörelse efter henne, och ännu på sommaren 1573 gjorde - enligt ett redan citeradt bref - fru Margareta till Bro skifte med fru Karin

1 Enligt anteckning i en av de omtalade jordeböckerna (X 240 N.) förrättades

1571 8/2 arfskifte efter »jomfru Margareta Månsdotten, hvarvid såsom arfvingar uppträda »jomfru Karin Månsdotter» jämte fru Margareta Grip, fru Karin på Säby och Sivard Kruse - den sistnämnde gift med Alfrid Månsdotter. Karin var således ännu ogift. Några år efteråt, 1573 21/7 uppträder däremot Nils Slatte, men icke Karin, såsom deltagande i en arfsuppgörelse med samma syskon, enligt ett bref som funnits ä Brokind (Fört. å. Link. Bibl.). Nils Slattes morgongåfvobref skall, enligt en copia som ännu finnes i Upsala Bibl. (S 103) och en brefförteckning darsarmma-städes (S 103) ha utfärdats 1577 Å/11. Detta motsäges dock ej blott af 1573 års bref, utan också af ett bref 1577 2/11 där Karin kallas »salig Nils Slattes fru» (samma fört. S 103). Troligen har morgongåfvobrevet utfärdats 1571 4/11.

2 Hogenskild Bielkes Anteckningar (Hist. Handl. 20, s. 187).

3 Grafsten i Frustuna kyrka med bådas namn och dödsdagar.

4 Vidim. å perg. 1577 af bref 1562 18/10. (Link.)

till Säby, Nils Slatte till Slattefors och fru Alfrid till Lundby angående arfvet efter »jomfru Margareta Månsdotter». Det är därför sannolikt, att Margareta aflidit först omkr. år 1570, och att det till 1562 hänfödda brefvet är i vidimationen feldateradt. Huru än därmed må förhålla sig, säkert synes i hvarje fall vara, att jungfru Margareta, liksom bröderna och system Anna, bortgick i unga år. Vid delningen af hennes tillhörigheter voro Karin och Alfrid de enda kvarlevande i den stora syskonkretsen¹.

I I Schlegel-Klingspors Ättartaflor (Sture) upptagas endast Erik, Nils och Anna såsom barn till »Måns Johansson, då tydligen endast om dem samtida handlingar stått att finna. Den Kruseska grafstenen har för dessa författare varit okänd, beroende på att stenen var dold ända till 1877, då den upptäcktes vid ombyggnad af altaret i Frustuna kyrka (Topogr. ark. Vitt. akad.). För äldre genealoger tyckes stenen däremot ha varit känd.